

नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

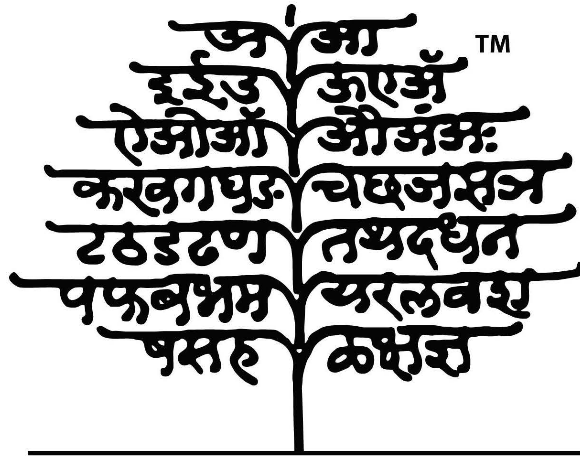
महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

अनुक्रमणिका

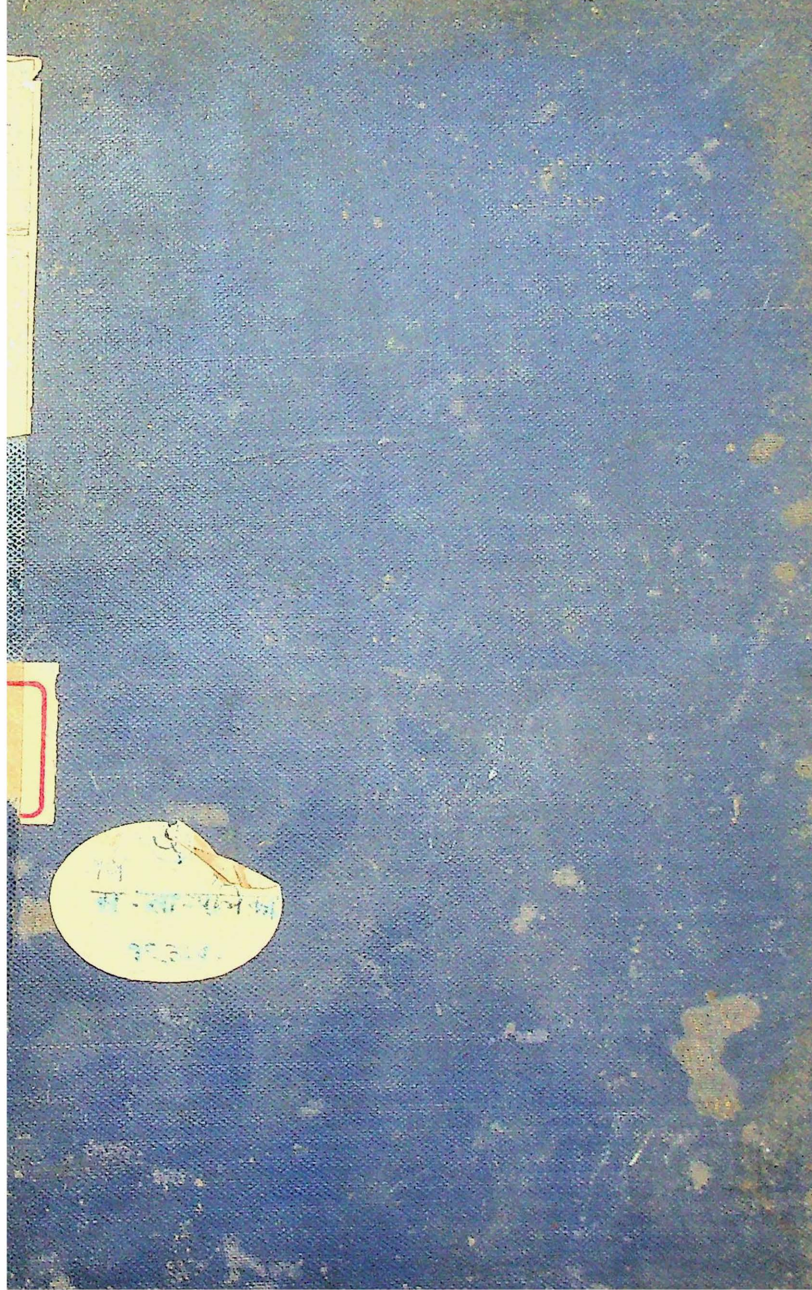

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

अनुक्रमणिका

३१४३

वर्ष १०	अंक ३८	एप्रि.	१९३७
	३९	जुलै	१९३७
" "	" ४०	ऑक्टो.	१९३७

म. सा. प. १९३७

१] संपादक - माधवराव पटवर्धन
वर्ष १० वे, अंक १ ला, एप्रिल १९३७

२] संपादक - मोहन ज्ञानेश्वर ब्रह्मणे
वर्ष १० वे, अंक २ रा, जुलै १९३७

३] संपादक - मो. ज्ञा. ब्रह्मणे
वर्ष १० वे, अंक ३ रा, ऑक्टोबर १९३७

अनुक्रमणिका

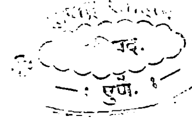

३१४३

महाराष्ट्र साहित्य परिषद्, पुणें

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका

[त्रैमासिक]

३८

संपादक—माधवराव पटवर्धन

चैत्र १८५९

वर्ष १० वें] एप्रिल १९३७ [अंक १

अनुक्रमणिका

कि. १६

हें सारस्वताचें गोड । तुम्हींचि लाविलें जी झाड ।
तरी अवधानामृतें वाड । सिंपौनी कीजो ॥
मग हें रसभावफुलीं फुलेल । नानार्थ फळभारें फळा येईल ।
तुमचेनि धर्में होईल । सुकाळ जगा ॥—ज्ञानेश्वर

महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका

वर्ष १० वें

अनुक्रमणिका

अंक १

साहित्य-निबंध—

साहित्यपरीक्षण —

परिषद्वार्ता—

संकीर्ण—

महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका

१९३७ (एप्रील ते दिसेंबर)

विषयानुक्रमणिका

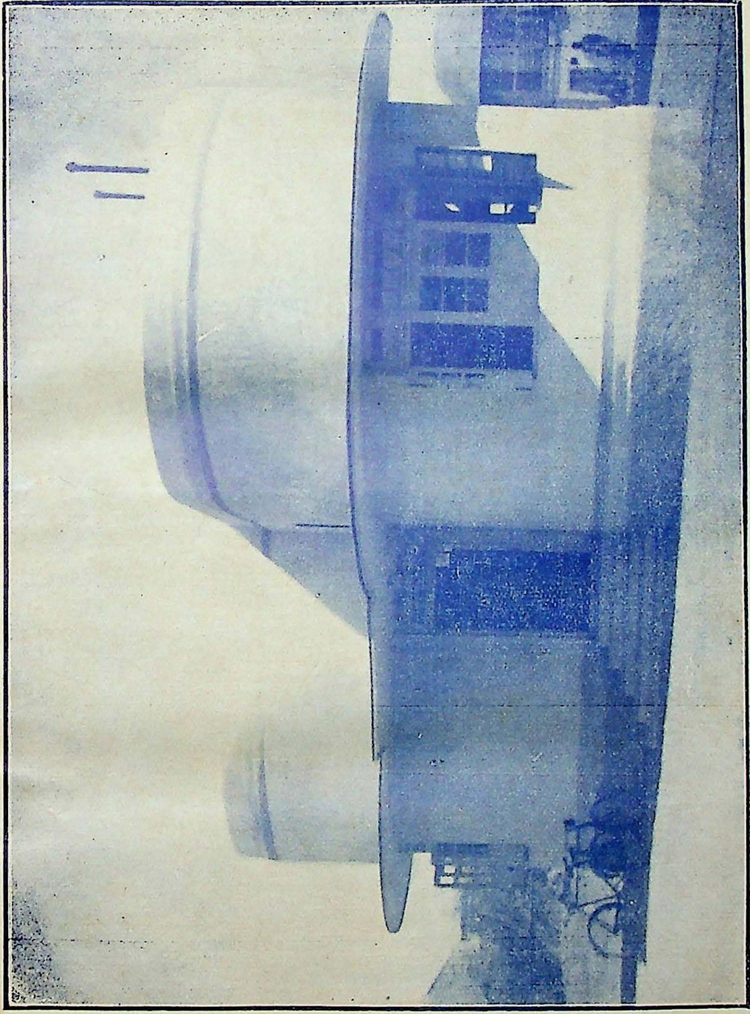
टीपः— प्रथमचे आंकडे अंकाचे असून नंतरचे पृष्ठांक समजावेत.

महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका

१९३७ (एप्रील ते दिसेंबर)

लेखकांची अनुक्रमणिका

टीप:—प्रथमचे आंकडे अंकाचे असून नंतरचे पृष्ठांक समजावेत.

महाराष्ट्र साहित्य परिषद् मंदिर

अनुक्रमणिका

मंदिर उद्‌घाटनाच्या दिवशीं भरलेली विशेष साधारण सभा

अनुक्रमणिका

मराठींतील कांही ध्वनि आणि त्यांचीं चिन्हें*

——: 0 :——

१ ऋ–ऌ हे स्वर नव्हेत

संस्कृतांत ऋ–ऌ यांना स्वर मानतात. प्राचीन काळीं त्यांचा उच्चार स्वरासारखा होत असेल. तो कसा होत असेल तें कळायला आज मार्ग नाही. मराठींत ऋ–ऌ यांचा सांप्रत जो उच्चार होत आहे तो स्वरासारखा नाही. अ, आ, इ, उ, ए, ओ हे आपले स्वरच काय, पण इंग्रजींतून मराठींत आलेले बॅट्, हॅट् इत्यादि शब्दांतील ॲ, आणि कॉलेज, वॉल इत्यादि शब्दांतील ऑ हे नवे पाहुणे स्वर सुद्धा, सारेच ‘अ’चीं निरनिराळीं निर्भेळ रूपें वाटतात. ‘ज्ञ’चा उच्चार जसा आज मराठींत ज् आणि ञ् यांच्या संयोगाहून अगदीच भिन्न म्हणजे ‘द्न्य’ असा होतो त्याप्रमाणे ऋ–ऌ यांचे आज होत असलेले उच्चार हे प्राचीन अकाराच्या रूपावलींत बसतील अशा उच्चारांहून अगदीच भिन्न असे होतात. त्यांचा कांही तरी उच्चार होतो त्या अर्थी तो एखाद्या स्वरावांचून होत नाही हें उघड आहे. ऋ–ऌ यांचा उच्चार स्वरान्त व्यञ्जनासारखा होतो. ऋ–ऌमध्ये आरंभीं अनुक्रमें रकार आणि लकार आहेत; आणि त्यांत एकच विशिष्ट स्वर मिळून गेलेला आहे. हा स्वर कोणता ?

ऋ–ऌमध्ये प्रतीत होणारा स्वर स्वतंत्रपणें कोठे आढळत नाही यावरून तो अस्तित्वांतच नाही अथवा त्याचें शुद्ध स्वरूप निश्चित करण्याची आवश्यकताच नाही असें नाही. ञ् हें व्यञ्जन तरी स्वतंत्रपणें कोठे आढळतें ! तें तसें स्वतंत्रपणें न आढळल्याने तसा त्याचा उच्चार जेव्हा यँ असा करण्यांत येतो तेव्हा तो चुकीचा असतो. ञ् हें व्यञ्जन स्वरामागून आणि चवर्गांतील दुसऱ्या एखाद्या व्यञ्जनाशीं संयुक्त असें येतें तेव्हा त्याचा स्वाभाविकपणें जो उच्चार होतो, तो स्वतंत्रपणें करून दाखवायला कठिण जात असला तरी तोच शुद्ध मानायला हवा. पण तें असो. ञ् हें व्यञ्जन स्वतंत्रपणें न आढळतांहि त्याला जसें व्यञ्जनमालेमध्ये स्थान आहे त्याचप्रमाणे ऋ–ऌमध्ये प्रतीत होणाऱ्या स्वरालाहि स्वरमालेंत स्थान मिळणें अवश्य आहे. त्या स्वरासाठी स्वतंत्र चिन्हाचीहि योजना करायला हवी.

हा नवखा स्वर धड इहि नाही आणि धड उहि नाही. इ आणि उ यांच्यामध्ये कोठे तरी उ–कडे कलतें असें त्याचें स्थान आहे. या नवख्या स्वराचें स्वतंत्र अस्तित्व आणि त्याचा स्वतंत्र उच्चार हीं पुढील प्रयोग करून पाहिला असतां पटतात.

एखादें स्वरान्त अक्षर दीर्घ उच्चारीत राहिलें तर व्यञ्जनोच्चार हा आरंभींच तेवढा होतो; आणि पुढे त्या स्वराचाच शुद्ध उच्चार होत राहतो. लांबवितां येणें हा स्वराचाच धर्म आहे; म्हणून ऱ्हस्व स्वर सुद्धा लांबवितां येतो. ‘कृ’ हें अक्षर ऱ्हस्व असलें तरी त्यांतील स्वर लांबवितां येत नाही असें नाही. आता कृ हें अक्षर लांबवून उच्चरिलें की, ‘क्‌र्’ हे दोन व्यञ्जनोच्चार आरंभीं होऊन पुढे सतत लांब जो उच्चार होत राहतो तो ऋमधील स्वराचा शुद्ध उच्चार होय. ऌमध्येहि हाच स्वरोच्चार आहे. हा अकाराच्या रूपावलींत बसतो इतकेंच नव्हे तर र् वा ल् प्रमाणे इतर व्यञ्जनांशींहि तो संयुक्त होऊं शकतो.

* गेल्या मराठी व्याकरणपरिषदेंत वाचलेला निबंध.

हा स्वर र् आणि ल् यांच्याशींच संयुक्त असा आढळतो म्हणून ऌप्रमाणेच 'र्'ला खाली ॢ हें जोडून ऋसाठी चिन्ह सिद्ध करावें. ऋ-ऌमध्ये जो स्वर उच्चारिल: जातो त्याच्यासाठी स्वतंत्र चिन्ह हवें तें अच्या खाली ॢ ही खूण जोडून सिद्ध करावें; हें चिन्ह स्वरमालेंत द्यायला कांहीच आक्षेप येऊं शकत नाही.

२ कांही दिखाऊ संयुक्त व्यञ्जनें

संयुक्त व्यञ्जनाचा विशेष असा असतो की, तें जेव्हा एखाद्या स्वरान्त अक्षरामागून येतें तेव्हा सलग उच्चार करतांना त्या संयुक्त व्यञ्जनांतील पहिल्या व्यञ्जनाचा उच्चार त्यापूर्वीच्या अक्षरांत समाविष्ट होऊन त्याला व्यञ्जनान्त करतो. विप्र या शब्दाचीं दिसायला अक्षरें वि-प्र अशीं असलीं तरी सलग शब्द उच्चारितांना तीं विप्-प्र अशीं पडतात. म्हणजे संयुक्त व्यञ्जनांतील पहिल्या व्यञ्जनाचा उच्चार तत्पूर्वील अक्षरांतहि राहतो आणि पुढील अक्षराच्या आरंभींहि राहतो.

असें होतें म्हणूनच संयुक्त व्यञ्जनांत प्रथम व्यञ्जन जर दुहेरी असेल तर तसें तें न लिहितांहि उच्चारिलें जातें. उच्चारदृष्ट्या 'न-त्वम्' आणि 'त-त्त्वम्' यांच्यांत पहिल्या व्यञ्जनोच्चारापलीकडे कांही भेद नाही. उज्ज्वल हा शब्द 'उज्वल' असा लिहिला तरी त्याचा उच्चार उज्-ज्व-ल असाच होतो.

याला एकच अपवाद आढळतो. संयुक्त व्यञ्जनांतील पहिलें व्यञ्जन जर र् असेल तर तें पूर्वीच्या अक्षरांत समाविष्ट होऊन त्यास व्यञ्जनान्त करतें; पण पुढील अक्षराच्या आरंभीं तें उच्चारित होत नाही. तर्क या शब्दाचीं उच्चारतः अक्षरें तर्-क अशीं दोन पडतात. याचें कारण एकच संभवतें की, र्च्या मागून जोडून येणाऱ्या व्यञ्जनाचा उच्चार करतांना मध्ये सूक्ष्म असा खटका, विग्रह राहून जातो.

या खटक्याची थोडी कल्पना येण्यासाठी कांही उदाहरणें देतों. व्यञ्जनापुढे स्वर आला असतां आपण स्वाभाविकपणें त्यांचा संधि करतों; परंतु हा संधि न करतां उच्चार करतांच येत नाही असें मात्र नाही. कुर्-आन् हा अरबी शब्द पहिलें अक्षर व्यञ्जनान्त आणि दुसरें स्वरादि मिळून झाला आहे. तेव्हा या शब्दांतील दोन्ही अक्षरें गुरु होतात. पण संधि करून कुरान् असा उच्चार केला की तो उचार सुलभ वाटला तरी त्यांत पहिलें अक्षर लघु होऊन दुसरेंच तेवढें गुरु राहतें.

संयुक्त व्यञ्जनाच्या प्रकरणीं इतकी प्रस्तावना केल्यानंतर आता दिखाऊ संयुक्त व्यञ्जनांकडे वळूं. हीं दिखाऊ संयुक्त व्यञ्जनें म्हटलीं म्हणजे ण्ह्, न्ह्, म्ह्, र्ह्, ल्ह् आणि व्ह् हीं होत. हीं वस्तुतः संयुक्त नव्हेत. पांच वर्गांतील दुसरीं आणि चौथीं व्यञ्जनें हीं जशीं अनुक्रमें पहिलीं आणि तिसरीं यांचे महाप्राणयुक्त अवतार होत त्याचप्रमाणे ण्ह्, न्ह्, म्ह्, र्ह्, ल्ह् आणि व्ह् हे अनुक्रमें ण्, न्, म्, र्, ल् आणि व् यांचे महाप्राणयुक्त अवतार होत. पांच वर्गांतील दुसरीं आणि चौथीं हीं महाप्राणयुक्त व्यञ्जनें सुद्धा, जर महाप्राणासाठी लिपींत एक पृथक् चिन्ह असतें तर दिसायला संयुक्तच दिसलीं असतीं. परन्तु तीं असंयुक्त मानण्यांत येऊन त्यांच्यासाठी स्वतंत्र चिन्हें निर्माण करण्यांत आलीं. तीं असंयुक्त कां मानण्यांत आलीं असावींत? हा महाप्राण त्या व्यञ्जनांत अगदी एकजीव होतो म्हणूनच तीं असंयुक्त मानण्यांत आलीं असावींत. मराठींतील अनुनासिक उच्चार हा जसा स्वराशीं एकजीव होतो तसा हा महाप्राण व्यञ्जनाशीं एकजीव होत असावा.

ण्ह्, न्ह्, म्ह्, ऱ्ह्, ल्ह्, व्ह् हे महाप्राणयुक्त उच्चारच संस्कृतांत नाहीत म्हणून त्यांच्यासाठी स्वतंत्र चिन्हेंहि नाहीत. मराठींत हे उच्चार नवीन आले तेव्हा स्थूल दृष्टीने विचार करून त्यांच्यासाठी हीं संयुक्त चिन्हें निर्माण करण्यांत आलीं. परन्तु चिन्हें संयुक्त दिसतात एवढ्यावरून तीं संयुक्त व्यञ्जनें ठरत नाहीत. संयुक्त व्यञ्जनांतील पहिलें व्यञ्जन अंशतः पूर्वीच्या अक्षरांत मिळून जाऊन तें स्वरान्त असल्यास त्यास व्यञ्जनान्त करतें हा निरपवाद अनुभव ण्ह्, न्ह्, म्ह्, ऱ्ह्, ल्ह् आणि व्ह् यांच्या ठिकाणीं येत नाही. कण्हेर, पन्हें, वऱ्हाडी, वर्‍हें, नव्हे इत्यादि शब्दांतील प्रथमाक्षर हें अखेर, त्रिघे, अघाडी, वझे, लढे, मधे इत्यादि शब्दांतील प्रथमाक्षराप्रमाणे स्वरान्तच राहतें. या ठिकाणीं हीं संयुक्त व्यञ्जनें दिखाऊच आहेत याविषयी शंका नाही.

परन्तु 'तुम्ही' या शब्दाचा उच्चार करतांना पहिलें अक्षर कित्येकदा व्यञ्जनान्त होतें तेव्हा काय होतें आणि तें कशाने होतें ! मराठींत द्व्यक्षरी शब्द ठासून उच्चारायचा झाला की पहिलें अक्षर केवळ दीर्घ असूनहि भागत नाही , तें व्यञ्जनान्त व्हावें लागतें; आणि दुसऱ्या अक्षराच्या आरम्भींचें व्यञ्जन दुहेरी केल्याने त्यांतील एक पहिल्या अक्षरांत समाविष्ट होऊन त्यास व्यञ्जनान्त करतें. 'आता' हा शब्द ठासून उच्चारतांना 'आत्ता' होतो, आणि कादंबऱ्यांतील संवादांत तसाच लिहिलाहि जातो. पात्रांच्या तोंडीं "मी कध्धी कध्धी येणार नाही" असें वाक्य असलें तर 'कध्धी'च्या ठिकाणीं कधी हें शब्दरूप लिहून चालत नाही. वस्तुतः उच्चाराच्या दृष्टीने पाहतां 'कध्धी' हें रूपहि थोडें चुकीचेंच आहें. ध् ला ध् न जोडतां तो द् ला जोडायला हवा म्हणजे लेख कद्धी असा पाहिजे. कारण महाप्राण हा स्वराचा उच्चार करतांनाच व्यञ्जनाशीं संयुक्त होतो, तत्पूर्वी होऊं शकत नाही. म्हणून 'जख्ख', 'मठ्ठ', 'थथ्थड', लफ्फेदार', इत्यादि शब्दांत महाप्राणयुक्त व्यञ्जनाचें द्वित्व लिहिणें चुकीचें आहे. 'अच्छा', 'मच्छी', 'गद्धा' इत्यादि शब्दांत संयुक्त व्यञ्जनांतील पहिलें व्यञ्जन ज्याप्रमाणे महाप्राणशून्य असें लिहिलें जातें त्याचप्रमाणे 'जख्ख', 'मठ्ठ', 'थथ्थड', 'लफ्फेदार' हे शब्दहि 'जक्ख', 'मट्ठ', 'थत्थड', 'लप्फेदार' असेच लिहिले गेले पाहिजेत; असो.

'कधी' हा शब्द ठासून उच्चारतांना त्याचें ज्याप्रमाणे 'कद्धी' असें रूप होतें. त्याचप्रमाणे 'तुम्ही' हा शब्द ठासून उच्चारतांना 'तुम्म्ही' असें रूप होतें.

ज्या संयुक्त व्यञ्जनांत आरंभीं ह् आहेत अशीं ह्न, ह्म, ह्ल, ह्व हीं जीं संयुक्त व्यञ्जनें संस्कृत शब्दांत आढळतात त्यांचा मराठींत उच्चार करतांना वर्णविपर्यय होतो आणि ठासून उच्चार करण्यासाठी म्हणून न्ह् , म्ह् आणि ल्ह् यांच्यामधील प्रथम व्यञ्जनाचें द्वित्व होतें. असें केल्याने शब्दांचें मात्रालेखन पालटत नाही. चिह्न (–⏑) हा शब्द चिन्–न्ह असा उच्चारला की मात्रालेखन (–⏑) एक गुरु एक लघु असेंच राहतें. चिन्ह, ब्रम्ह आणि प्रल्हाद यांचे उच्चार अनुक्रमें भिन्न, ढम्म आणि जल्लाद यांच्याशीं ताडून पाहिल्यास वर जें म्हटलें आहे त्याची प्रतीति येईल.

ह्र याचा विपर्यय र्ह् असा होत नसला तरी ह्र हा शब्दाच्या आरंभींच आढळतो त्यामुळे त्याच्या पूर्वीच्या अक्षरास व्यञ्जनान्त करण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही, आणि ह्र याचा उच्चार ऱ्ह् या महाप्राणयुक्त र् सारखा होतो. त्याच्या पूर्वीच्या अक्षरास गुरुत्व आलें नाही तरी चालेल असें वाटतें आणि 'प्राप्यनाभिह्रदमज्जनमाशु' (माघ १०।६०)

वा 'तव ह्रियाऽपह्रियो ममे ह्रीरभू-
च्छशिगृहऽपि ह्रतं न धृताततः

या पद्यांत छन्दोभङ्ग झाला नाही असें मानण्यांत येतें. अह्रस्व याचा उच्चार जर अर्-

ऱ्हस्व वा अऱ्हस्व म्हणजे अर्-हस्व असा केला तर तो कानाला चुकीचा वाटतो. र् शीं संयुक्त असलेलें व्यञ्जन उच्चारतांना र् नन्तर स्वाभाविकपणेंच खटका पडत असल्याने त्याचा उच्चार पूर्वीच्यांत मिळून जाऊन त्यास व्यञ्जनान्त करतो पण पुढील अक्षराच्या आरंभीं पुन्हा तो येत नाही हें मागेच सांगितलें आहे.

'हृदय' या शब्दांत ह् ला ऋ जोडून लिहितात पण उच्चारांत महाप्राणयुक्त रकार आधी येतो आणि पुढे ऋ-ऌमधील शुद्ध स्वराचा उच्चार होतो. अर्थात् हा शब्द 'ऱ्हदय' असा लिहिणें योग्य होईल. ऱ्ह् हें संयुक्त व्यञ्जन नसल्याने 'तऱ्हा' या शब्दांत जसें प्रथमाक्षर व्यञ्जनान्त होत नाही तसेंच तें 'अहृदय' या शब्दांतहि होत नाही.

तेव्हा 'चिन्ह' इत्यादि शब्दांत संयुक्त व्यञ्जनांतील प्रथम व्यञ्जन दुहेरीच लिहावें म्हणजे उच्चाराचा घोटाळा होण्याची भीतिच उरणार नाही. ब्रह्म हा शब्द ब्रह्म असा तरी उच्चारावा अथवा ब्रम्ह असा तरी लिहावा. संस्कृतांत शब्दान्त्य न्‌च्या मागे ऱ्हस्व स्वर असून पुढे स्वर आला असतां न् चें द्वित्व करतात त्याप्रमाणे चिन्ह, ब्रह्म, प्रल्हाद इत्यादि शब्दांत करायला कांही प्रत्यवाय असूं नये. आणि मग ण्ह्, न्ह्, म्ह्, ऱ्ह्, ल्ह् आणि व्ह् हीं व्यञ्जनें दिसायला संयुक्त दिसलीं तरी तीं असंयुक्त महाप्राणयुक्त व्यञ्जनें समजावीत. तऱ्ही आणि वर्ही यांतील रकारविषयक भेद दाखवायला दोन निरनिराळीं चिन्हें असण्याचें प्रयोजन नाही. 'वर्ही'मध्ये खटका आहे तो-अवग्रह चिन्हाने दाखवून तो शब्द वर्-ही असा लिहिला तरी चालेल. अर्क, तर्क हे शब्द 'अऱ्क', 'तऱ्क' असे जरी लिहिले तरी त्यांचे उच्चार भलते होण्याची भीति सुतराम् नाही.

य् शीं संयुक्त होणाऱ्या व्यञ्जनाचा उच्चारहि मराठींत असंयुक्त व्यञ्जनासारखाच होतो; आणि ज्या संस्कृत तत्सम शब्दांत तो असंयुक्त व्यञ्जनासारखा न होतां संयुक्त व्यञ्जनासारखा होतो तेथे वस्तुतः पहिल्या व्यञ्जनाचें द्वित्व होतें. नद्या या शब्दाची अक्षरविभागणी उच्चारतः न-द्या (ᵕ –) अशीच होते. 'नद्याम्' या संस्कृत शब्दाच्या उच्चारांत अक्षरविभागणी नद्-द्याम् (– –) अशी होऊन पहिलें स्वरान्त अक्षर व्यञ्जनान्त होतें. सत्याने (<सत्य) आणि वत्याने (<वत्ता) या दोन शब्दांच्या उच्चारांची तुलना केली असतां सत्याने (सत्-त्या-ने) हा शब्द उच्चारतांनाहि त् चें द्वित्व कसें होतें तें स्पष्ट होईल.

वऱ्याचा आणि कविवर्यांचा यांतील ऱ्याच्या उच्चारांत काय भेद आहे ? पहिल्या शब्दांत ऱ्य् हे वस्तुतः असंयुक्तच व्यञ्जन आहे. तर दुसऱ्या शब्दांत र् नंतर खटका आहे. तेव्हा कविवर्यांचा हा शब्द कविवऱ्याचा असा लिहिला तर रेफेचें प्रयोजनच उरणार नाही. 'छऱ्यांचा या शब्दांत मात्र र दुहेरी आहे. संभाषणांत ठासून म्हणतांना उद्या हा शब्द सुद्धा उद्-द्या असा उच्चारिला जातो तेथे द् दुहेरी लिहावा हेंच योग्य होय.

संयुक्त व्यञ्जनाचा हा धर्मच आहे कीं स्पष्ट जोडून उच्चार करतांना त्यांतील प्रथम व्यञ्जनाचा उच्चार पूर्वीच्या अक्षरांत मिळून तें स्वरान्त असल्यास त्यास व्यञ्जनान्त करतो. परंतु महाप्राणयुक्त ण्, न्, म्, ऱ्, ल्, व् यांचा, वा य्शीं पूर्वी संयुक्त होणाऱ्या कोणत्याहि व्यञ्जनाचा उच्चार असंयुक्त वर्णाप्रमाणे होऊं शकत असल्याने त्यांना असंयुक्तच मानावें; आणि जेथे तो उच्चार तसा होत नाही तर एखाद्या व्यंजनाचें द्वित्व होतें तेथे तें द्वित्व लिहून दाखविणेंच योग्य होईल. 'पुण्ण्याला' शब्द लिहितांना णचें द्वित्व लिहून दाखविल्यास 'पुण्याला' या शब्दाचा आणि त्याचा घोटाळाच होणार नाही.

माधवराव पटवर्धन

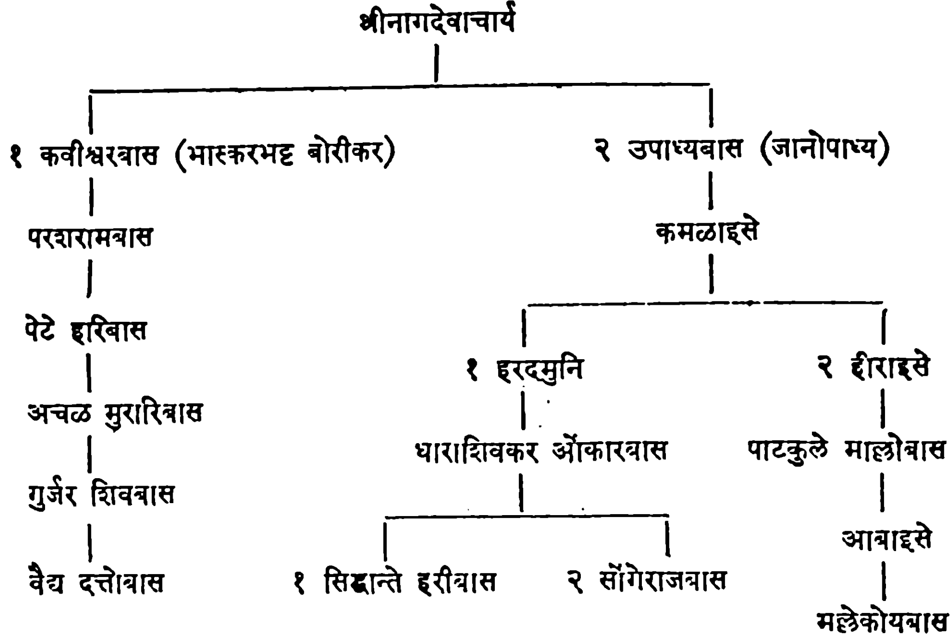
'वृद्धाचारा'संबंधी चार शब्द

(ले०--श्री. बाळकृष्ण महानुभाव शास्त्री)

१. महानुभाव-वाङ्मय हें बृहन्महाराष्ट्राचें विशिष्ट असें सांस्कृतिक धन असल्यामुळे त्याकडे सध्या बऱ्याच विद्वानांचें लक्ष वेधलें आहे. त्यांपैकी श्री. वामनराव देशपांडे, यवतमाळ यांचें नांव महानुभाव-वाङ्मयाभ्यासकांत चिरस्मरणीय राहील यांत शंका नाही. कारण त्यांनी सुमारे एक तपापासून महानुभाव-वाङ्मयाचा अभ्यास अत्यंत आस्थापूर्वक चालविलेला आहे. त्याचें मूर्त स्वरूप त्यांच्या अनेक लिखाणांतून अनेकदा वाचकांना दृग्गोचर झालें आहे. नुकतेंच श्री. वामनराव यांनी 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिके'च्या व. ९ अं. ३ मध्ये महानुभाव-वाङ्मयपैकी 'वृद्धाचार' नांवाचें एक प्राचीन गद्यप्रकरण प्रसिद्ध केलें आहे तें महानुभाव-वाङ्मयाभ्यासकांस बरेंच उपयुक्त होईल अशी आशा आहे. परंतु त्यांत कांही शब्दांचे सांप्रदायिक अर्थ श्री. वामनराव यांच्या लक्षांत न आल्यामुळे त्यांच्याकडून टीपा देण्यांत क्वचित् अनवधानता झालेली मला आढळून आली. तिचा सांप्रदायिक व्यक्ति या नात्यानें मी खुलासा करीत आहें. सदरहु खुलाशाप्रमाणे वाचकवृन्दाने 'वृद्धाचारा'ची शुद्धि करून घेतल्यास त्याच्या अनेक शंका दूर होण्यास बरीच मदत होईल असें वाटतें.

२. श्री. वामनराव यांनी 'प्रास्ताविक' भागाच्या ३ ऱ्या परिच्छेदांत खेदपूर्वक लिहिलें आहे की, "उपलब्ध साधनांवरून वृद्धाचाराचा जनक व त्याचा लेखनकाल यांचा निर्णय करण्यास कसलीहि मदत होत नाही !" हें त्यांचें विधान प्रायः खरें असलें तरी वृद्धाचाराच्या क्रमांक २९ मध्ये आलेल्या "ऐसी मार्गरूढि" या पदांवरून लेखनकालाची एक सीमा निश्चित करण्यास बरीच मदत होते. ती येणेंप्रमाणे :—

'मार्गरूढि' या सांप्रदायिक परिभाषेची व्याख्या वृद्धाचारकर्त्यांनी आरंभींच दिलेली आहे. ते लिहितातः—" वर्तमानाखालौत्तर वर्तमानयुक्त रूढ जे मार्गप्रवर्तक त्याची जे स्थीति ते मार्गरूढिः". याशिवाय एका प्राचीन वोवीबद्ध 'अन्वयमाळा' नांवाच्या ग्रंथांत "अचळ मुरारी धाराशिवकर : सिद्धांते सुंदर हरिराज : ॥२७॥ शिवराज गुर्जर मुख्य परमार्ग : चौघांचा आचार मार्गरुढि : ॥२८॥" अशी 'मार्गरूढी'ची व्याख्या दिली आहे. अर्थात् अचल मुरारिदास, धाराशिवकर ओंकारदास, सिद्धान्ते हरिदास आणि गुर्जर शिवदास या चौघांनी सांगितलेले किंवा त्यांच्या विद्यमानीं घडलेले वृत्तान्त ती 'मार्गरुढि'. या 'मार्गरूढी'-चा उल्लेख ज्या अर्थी वृद्धाचारांत आलेला आहे त्या अर्थी वृद्धाचाराचें लेखन मार्गरूढी-नंतरच झालें असलें पाहिजे हें उघड दिसतें. याप्रमाणे वृद्धाचाराच्या लेखनकाळाची एक सीमा निश्चित करतां येते. मार्गरूढि याचे मुख्य पुरुषांची शिष्यपरंपरा श्री. मुरलीधर महानुभाव शास्त्री यांनी 'पूर्णेन्दु' (व. ५ अं. ३-४ पा. ३६) मासिकांतून दिलेली आहे. ती वाचकांच्या सोयीसाठी येथे उद्धृत करतों :—

प्रस्तुत ४५ आख्यायिकांच्या वृद्धाचाराच्या कर्त्याचें नांव सध्या उपलब्ध नसलें तरी एका अन्वयस्थळांत असा उल्लेख आढळतो की, "नागनाथ (बत्तीसलक्षणकार आनेराजव्यासांचे शिष्य) व्यासांचे शिष्य कवी मालोव्यास : त्याहीं **पांचसे स्मृति : (१२५) वृद्धाचार** : हे अन्वयीं लाविलीं :......पूर्वी नरेन्द्रव्यासीं रूक्मिणीसैंवर केलें आन **सातसें स्मृति** : जैस्या वर्तल्या तैस्याचि लिहिल्या :" ('अन्वयस्थळ' पोथी रितपुर येथे श्री. कृष्णराज लासूरकर यांच्या संग्रही आहे.)

३. श्री. वामनराव यांना एक पृच्छा करावीशी वाटते ती ही की, महमद सुलतान (तघलख) सन १३२५-१३५१ (श. १२४७-१२७३) पर्यंत दिल्लीच्या गादीवर विद्यमान असल्याचें इतिहास मुक्तकंठाने सांगत असतां त्यांनी वृद्धाचाराच्या प्रास्ताविक लेखाच्या ४ थ्या परिच्छेदांत "अर्थात् यांतील सर्वच माहिती म्हणजे निर्भेळ ऐतिहासिक सत्य नव्हे, हें क्रमांक २४ मधील दिल्लीच्या महंमद सुलतानाच्या (!) उल्लेखावरून स्पष्टच दिसतें !" अशी शंका कां उपस्थित केली ! मला तर त्यांची सदरहु शंका अगदीच अनाठायीं दिसते. कारण महानुभाव-वाङ्मयांतील कोणताहि ऐतिहासिक उल्लेख (घटनात्मक) असत्य नसून एकूण एक सर्वच ऐतिहासिक उल्लेख निर्भेळ सत्य आहेत असें मी खात्रीने म्हणू शकतो. महानुभाव-वाङ्मयांत जर कोणता वादग्रस्त विषय असेल तर तो शकांचे आंकडे हाच होय. व त्याचसंबंधाने सध्या विद्वानांत वाद चालू आहे.

४. पान ८१, ओळ १३ वरील "कवीव्यास" या पदापुढे ':' अशीं दोन टिंबें पाहिजेत. म्हणजे "कवीव्यास :" या पदाचें सांप्रदायिक वाचन "कवीव्यास वासना :" असें होईल. व त्याचा अर्थ "कवी मालोव्यास यांच्या मतें". असा होतो. कारण, 'कवी मालोव्यास' यांनी सवाशे 'वृद्धाचार' लिहिले असल्याचा उल्लेख एका अन्वयस्थळांत दिलेला आहे.

"कवीवास" या पदापुढील "खांबाइतीं राजन्यकुमरत्वें सर्वलक्षणसंपूर्ण ईश्वरावतार सदृश्या लोकत्रयपरीत्रीकरणार्थ भटोबासीं जन्म स्वीकारू :" हा मजकूर

श्री. वामनराव यांनीं जाड खिळ्यांत घावयाला नको होता, व त्याला निराळ्या परिच्छेदांतहि घालणें-उचित नव्हतें. तसें केल्यामुळे तो क्रमांकाचा मथळा असल्याचा आणि क्रमांक निराळा असल्याचा भास होतो. ज्या पोथीवरून श्री. वामनराव यांनी 'वृद्धाचारा'ची मुद्रणप्रत बनविली तिजवरून हा पोटमथळा वाटतो हें खरें, पण वस्तुतः क्रमांक ३ मधीलच सदर मजकूर आहे, व तो पुष्कळ पोथ्यांवर प्रस्तुत क्रमांकांच्या शेवटीं म्हणजे "बहुता परि वारीलें :" (रा. ८२ ओ. ३-४) या पदांच्या पुढे लिहिलेला असतो. वास्तविक तो पाहिजेहि शेवटीं. कारण, वृद्धाचारकर्त्यानें 'कवी मालोबास' यांचें निराळें मत म्हणूनच येथे नमूद केलें आहे.

५. श्री. वामनराव यांनी वृद्ध चारांतील ४४ व्या आख्यायिकेखाली "ही आख्यायिका अडीचशेंच्या 'नागदेवाचार्यस्मृतीं'त आली आहे" अशी एक टीप दिली आहे. तिच्यावरून असा निष्कर्ष निघूं पाहतो की, "भटोबास बोलिली ते स्मृतिः" (=श्रीनागदेवाचार्यांनी सांगितलेल्या किंवा त्यांच्या हयातींत घडलेल्या प्रसंगांचा संग्रह ती 'स्मृति'); आणि "भटोबासाखालौत्तर श्रुतिस्मृतियुक्त तो वृद्धाचारः*" (=श्रीनागदेवाचार्यांच्या निधनानंतर परशुरामबास, रामेश्वरबास, हर्दमुनि, हीराम्बा आणि नागाम्बा यांनी सांगितलेल्या किंवा त्यांच्या हयातींत घडलेल्या प्रसंगांचा संग्रह तो 'वृद्धाचार') अशी स्मृति आणि वृद्धाचार यांची परिभाषा वृद्धाचारारंभींच वृद्धचारकर्त्यांनी ठरविलेली असतांना सुद्धा ज्या अर्थी वृद्धाचारांतील ४४वी आख्यायिका अडीचशेच्या नागदेवाचार्यस्मृतींत आलेली आहे त्या अर्थी वृद्धाचारकर्त्यांनी ठरविलेली 'स्मृति' आणि 'वृद्धाचार' यांची परिभाषा चुकीची आहे. परंतु हा निष्कर्ष वस्तुस्थितीच्या अगदी विरुद्ध आहे. वस्तुस्थिति अशी आहे की, महानुभाव-वाङ्मयांत 'स्मृति' आणि 'वृद्धाचार' हे दोन्ही एकापुढे एक असे एकाच पोथीवर एकत्र लिहिलेले असतात. त्या पोथ्यांचेहि दोन प्रकार आहेत. कांही पोथ्यांत सुमारे अडीचशे 'स्मृति' व २७ 'वृद्धाचार' असतात; आणि कांही पोथ्यांत सुमारे साडेतीनशे 'स्मृति' व ४५ 'वृद्धाचार' असतात. या दोन्ही प्रकारच्या पोथ्यांचे कर्ते निरनिराळे आहेत हें निराळें सांगणें नकोच. त्यांतहि दोन पक्ष संभवतात. ज्याने अडीचशे 'स्मृति' लिहिल्या त्यानेच २७ 'वृद्धाचार'हि लिहिले; व ज्याने साडेतीनशे 'स्मृति' लिहिल्या त्यानेच ४५ 'वृद्धाचार'हि लिहिले, हा एक पक्ष; आणि ज्याने अडीचशे 'स्मृति' लिहिल्या त्याच्याच अनुयायाने २७ 'वृद्धाचार' लिहिले; व ज्याने साडेतीनशे 'स्मृति' लिहिल्या त्याच्याच अनुयायाने ४५ 'वृद्धाचार' लिहिले, हा दुसरा पक्ष. कोणताहि पक्ष स्वीकारला तरी एकाच्या मतें एक प्रसंग श्रीनागदेवाचार्यांच्या हयातींत घडला म्हणून त्याने तो प्रसंग स्मृतींत नमूद केला; आणि तोच प्रसंग दुसऱ्याच्या मतें श्रीनागदेवाचार्यांच्या निधनानंतर घडला म्हणून स्मृतींत नमूद न करतां त्याने किंवा त्याच्या अनुयायाने 'वृद्धाचारां'त लिहिला. या मतभेदाच्या वस्तुस्थितीमुळे स्मृतींतील प्रसंग वृद्धाचारांतहि येऊं शकतात आणि 'वृद्धाचारा'चे प्रसंग 'स्मृतीं'तहि जाऊं शकतात. याप्रमाणे एकच प्रसंग 'स्मृति' आणि 'वृद्धाचार' या दोन्ही ठिकाणीं वर्णिलेला असल्यास त्याची संगति लावतां येणें शक्य आहे. उदाहरणार्थ :—

---

* "परशुराम आणि दूजा रामेश्वर : तीसरा सुन्दर : हर्दमुनि : ॥२५॥
हीराम्बा नागाम्बा : मुख्य पांच जण : यांचे पै वर्तन वृद्धाचार : ॥२६॥

(कृष्णमुनिविरचित 'अन्वयमाळा')

अडीचशेच्या 'नागदेवाचार्य स्मृतीं'त पुढील एक प्रसंग वर्णिलेला आहे. "विष्णुदासा नामयां पंडीतमुखें वेधसंक्रमण: ॥ एकदीं नामद्या पंडीतव्रासांसि भेटला : चर्चा केली : पंडीतवासीं खंडिला : मग उपदेशू मागों लागला : परि नेदीतीचि : मग कृष्णावतारावरि बुधि आली : मग तेनें "दीस गेले वायां वीण" यें पदें केलीं : ॥ एकी वासना : (=एकाच्या मतें) कवीश्वरवासीं खंडिला : तैसाचि केमद्या : (=केमद्या नांवाचा गृहस्थहि खंडिला. जसा नामदेवाचा नामद्या तसाच केमदेवाचा केमद्या.) ॥२४४॥" हाच प्रसंग थोड्याबहुत फरकाने श्री. वामनराव यांनी संपादिलेल्या ४५ आख्यायिकांच्या वृद्धाचारांत क्रमांक २७ मध्ये नमूद आहे. अशा 'स्मृति' आणि 'वृद्धाचार' या दोही ठिकाणीं वर्णिलेल्या प्रसंगाची संगति वर निर्देशिलेल्या वस्तुस्थितीनुसार लावतां येईल. अर्थात् अडीचशे–स्मृतिकारांच्या मतें वरील विष्णुदास-नामदेवाचा प्रसंग श्रीनागदेवाचार्यांच्या हयातींत घडला म्हणून तो स्मृतींत नमूद केला. आणि साडेतीनशे–स्मृतिकारांच्या आणि त्यांच्या अनुयायांच्या मतें सदर प्रसंग श्रीनागदेवाचार्यांच्या निधनानंतर घडला म्हणून तो वृद्धाचारांत नमूद केला.

श्री. वामनराव यांनी ज्या वृद्धाचाराच्या ४४ व्या आख्यायिकेसंबंधी—अडीचशेच्या 'नागदेवाचार्य स्मृतींत' आलेली असल्याची—टीप दिली आहे ती आख्यायिका अडीचशे स्मृतींतून उद्धृत करून वाचकांच्या समोर ठेवतों, म्हणजे ते स्वतःच 'वृद्धाचारां'तील प्रसंग 'स्मृतींत' कसा गेला याचा निर्णय करून घेतील. अडीचशे स्मृतींतील वर्णन पुढीलप्रमाणें आहे–

"अटणीं वीनाएकव्रासीं: अनूकूळीं संभापण करणें ॥ वीनाएकदाये ते **भटोव्रासांचे** शिष्य : तेयांचां ठाइं वैराग्यनीष्टता : एकदीं ते **भटोव्रासांते** पुसौनि अटनासि निघाले : तव अटनवीशेषें एका मार्गीयाचेया गांवा अनकूळाचेया घटा भीक्षेसि गेले : तेयांतें पडिताळिलें तंव तो गांवीं नाहीं : तेयाची स्त्री घटीं होती : तीएसि नेसावेया नाहीं : पाळणा लेंकरूं तें उखरडी निजैलें होतें : तेंही रडत होतें : काइसेनही वूझावेना : तवं तीया वीनाएकव्रासा देखिलें आन तैसेंचि फाटुकेनि वस्त्रेंसि दंडवत केलें : वीनाएकव्रासीं तेया अनकूळातें पुसीलें : तिया म्हणितलें : गांवा गेला : म्हणौनि सांघीतलें : हें लेंकरूं कां रडतें : तिया म्हणितलें ना उखरडी पाळणा असे म्हणौनि रडतें : मग वीनाएकव्रासीं तियेसि झोळियेचें अन्न दीधलें : आन आपणयापासौनि एक वस्त्र तेया लेंकरुवाखालीं घातलें : आन तें रडों राहीलें : उरली भिक्षा केली : गंगे जेवीलें : तें **भटीं** आइकीलें : अथवा गुरूभावांडीं आइकीलें आवघेया आश्चर्य जालें: **भटोव्रास** तोखलेः ॥१२॥"

सदरील वर्णनांत आणि वृद्धाचारांतील ४४व्या आख्यायिकेच्या वर्णनांत महत्त्वाचा फरक तो येवढाच लक्षांत ठेवण्याजोगा आहे की, 'स्मृतीं'त "विनाएक दाये ते **भटोबांसांचे** शिष्य...... तें **भटोव्रासांतें** पूसौनि अटनासि निघाले :......तें **भटीं** आइकीलें :......**भटोव्रास** तोरवले अशीं पदें आहेत आणि त्यांच्या ऐवजी वृद्धाचारांत "वीनाएकदाए ते **परसरामवासांचे** सीष्य :...... ते **परसरामबासांतें** पुसुनि अटणा नीगाले :...... तें **परसरामबासीं** आइकीलें :......**परसरामबास** तोरवले" अशीं पदें आहेत. तात्पर्य, अडीचशे–स्मृतिकारांच्या मतें श्रीविनायकव्रास हे श्रीनागदेवाचार्यांचे शिष्य होते, व त्यांच्याच विद्यमानीं विनायकवासांची हकीकत घडली, म्हणून ती स्मृतींत लिहिली; आणि साडेतीनशे–स्मृतिकारांच्या मतें विनायकबास हे परशुरामव्रासांचे शिष्य होते, व त्यांच्या विद्यमानींच विनायकबासांची हकीकत घडली, म्हणून ती त्यांनी स्मृतींत लिहिली नाही. उलट त्यांनी किंवा त्यांच्या अनुयायाने वृद्धाचारांत

नमूद केली. याप्रमाणे मतभेदामुळें वृद्धाचारांतील एखाद दुसरा प्रसंग स्मृतांत गेला किंवा स्मृतीतील एखाद दुसरा प्रसंग वृद्धाचारांत आला.

६. 'वृद्धाचारा'ची मुद्रणप्रत तयार करतांना श्री. वामनराव यांना ४५ आख्यायिकांची फक्त एकच पोथी माझ्या गुरुजींपासून मिळाली होती. यामुळे मूळांतील पाठभेद कायम करतांना त्यांच्या हातून कांही स्थळीं प्रमाद घडणें साहजिक आहे, व त्याबद्दल निदान संशोधन करणारांस तरी आश्चर्य वाटणार नाही. कारण, सांकेतिक लिप्यांतील प्राचीन ग्रंथाची फक्त एकाच पोथीवरून मुद्रणप्रत तयार करतांना अनेकवार कशी कुचंबणा होते, हें त्यांस सहज पटेल. मला 'वृद्धाचारा'च्या कांही पोथ्या पाहण्यास मिळाल्या, त्यांवरून श्री. वामनराव यांचे वाचनदोष व अर्थदोष दाखवितां येऊं शकतात. अर्थात् या सर्व पोथ्या त्यांना उपलब्ध झाल्या असत्या तर कदाचित् सर्व नसले तथापि कांही प्रमाद तरी त्यांस टाळतां येणें अशक्य नव्हतें.

वाचनदोष व अर्थदोष

(१) पा. ८३, ओळ ३६ येथील "तीहीं अभ्यागतां म्हणितलें" या वाक्यावर तळटीप देऊन यापुढील मजकूर गळला असावा, असें अनुमानात्मक विधान श्री. वामनराव यांनी केलें आहे. 'वृद्धचारा'च्या सर्व पोथ्यांत या वाक्यापुढे तत्संबद्ध असा कांहीच मजकूर नसल्याने ही तळटीप निरर्थक ठरते. 'अभ्यागतां म्हणितलें' =जेवणाचें आमंत्रण दिलें, असाच अर्थ येथे घेतला पाहिजे.

(२) पा. ८७, ओ. १६ येथे 'नवगमे' शब्दापुढे श्री. वामनराव प्रश्नचिन्ह देऊन त्याची दुर्बोधता दर्शवितात. अन्य पोथ्यांत हा शब्द 'नावगमे' असा येतो. अर्थः—'व जाणणें' (न+अव+गम्).

(३) पा. ८८, ओ. १ येथे "गद्यें (पद्यें पाहिजे) केलीं" असें वाक्य आहे. कंसांतील मजकूर बरोबर नाही. कारण, गद्यें=२२५ श्लोकात्मक 'गद्यराज स्तोत्र' असा सांप्रदायिक अर्थ आहे.

(४) पा.८८, ओ.२६ येथील 'स्थरीं' हा शब्द अन्य पोथ्यांवरून 'स्थळीं' असल्याचें कळतें.

(५) पा.८९, ओ. ३३ येथे 'केलें' ऐवजी 'ठेलें' शब्द पाहिजे. पोथीलेखकाच्या विशिष्ट लकबीने 'थ' (=ठ) व 'य' (=क) यांचें लेखन प्रसंगीं गैरसमजास कारणीभूत होतें. म्हणूनच "थेगें' (=ठेलें) हा सकळ लिपींतील शब्द श्री. वामनरावांनी 'येगें' (=केलें) असा वाचला.

(६) पा. ९०, ओ. १-२ येथे 'दाव' शब्द आला आहे. यांतहि 'थ' व 'य' प्रमाणेंच 'ध' व 'घ' यांबाबत गैरसमज झाला आहे. कारण, 'ध' अक्षर गांठ न देण्यांत आल्याने 'घ' सारखें वाटतें. मीं पाहिलेल्या इतर सर्व पोथ्यांत 'डाध' (=दाढ) असाच हा शब्द आलेला आहे. सबब 'दाव' हा पाठ न घेतां 'दाढ' (=दंतविशेष) हाच पाठ घ्यावयास पाहिजे. अर्थात् या शब्दावरील तळटीपहि गैर लागूच समजली पाहिजे.

(७) पा. ९१, ओ. १ येथील 'वनिाएकदाए' या शब्दांतील 'दा' पुढें कंसांत '(व)' असा छापलेला आहे. पण सर्व पोथ्यांत 'दाए' हेंच रूप येतें. त्याचा अर्थ काय !

(८) पा. ९१, ओ. २३ येथील 'नाना' शब्दाचा तळटीपेंत 'अथवा' असा अर्थ देऊन 'सगर' शब्दाचा अर्थ काय, अशी शंका तळटीपेंत प्रश्नचिन्हाने व्यक्त केली आहे. परंतु 'नाना' शब्दाचा 'अथवा' असा अर्थ येथें प्रकरणप्राप्त नाही. कारण, "नाना वासना हे तनकट" या ओवींत अगदीच सांप्रदायिक अर्थ भरलेला आहे तो असा :—

परशुरामबासांच्या पाहिल्या कारकीर्दीपर्यंत महानुभावपंथीयांचे शास्त्रीय सिद्धांत अगदी तोतंत श्रीचक्रधरस्वामींनी सांगितल्याप्रमाणेच अव्याहत प्रचलित होते. परंतु परशुरामबासांच्या

शेवटच्या कारकीर्दीत पंथीयांपंथीयांमध्येंच अनेक मतभेद उत्पन्न होऊन शास्त्रीय सिद्धांतांत बरीच बचबच माजत चालली होती. परशुरामबासांच्या निधनानंतर ती इतकी वाढली की, ६० वृझांतरें म्हणजे ६० मतें पंथांतच निर्माण झालीं. परंतु तीं सर्वहि तीनस्थळ कर्ते श्रीगुर्जर शिवव्यास आणि सिद्धान्ते हरिव्यास यांनी मोडून पुन्हा पूर्वस्थिति कायम केली. हीच गोष्ट दृष्टीसमोर ठेवून विनायकबास आपल्या धाव्यांत म्हणतात "नाना वासना हे तनकट। तेणें लोपली धर्मवाट। सगर फाटलें अफाट। स्वोक्तीचें स्वामीया ! ॥२॥" भावार्थ :—

नाना = अनेक, वासना = मतभेद, हे = हेच, तनकट = क्षुद्र गवत, तेणें लोपली धर्मवाट = त्या क्षुद्र गवताने धर्मांचा धोपट रस्ता लुप्त झाला, आणि स्वोक्तीचे = मनसोक्त विचारांचे, अफाट = अनेक, सगर = पाऊलरस्ते, फाटले = फुटले अर्थात् निर्माण झाले, स्वामिया = हे श्रीचक्रधरा ! अशा प्रकारचा वोवीचा सांप्रदायिक अर्थ लक्षांत घेतला म्हणजे श्री. वामनराव यांनी "नाना" शब्दाचा "अथवा" असा केलेला अर्थ चुकीचा ठरतो.

मुद्रणदोष वा हस्तदोष

याखेरीच कांही मुद्रणदोष वा हस्तदोष झालेले आहेत, ते येथे दुरुस्त करतों :—

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
८५	३६	करावेया	करवावेया
९०	६	परसरामबासी	परसरामबासासी
९०	१९	स्मृति	स्तुति
९१	२७	प्रीतिनी एत्त	प्रीतिं नीएत (=ठरलेली)

एकंदरींत श्री. वामनराव यांच्या लिखाणांत माझ्या माहितीप्रमाणे मला जो फरक सुचला तो मीं वाचकांच्या पुढे मांडला आहे. त्याची ग्राह्याग्राह्यता वाचकांवर सोपवून हा लांबलेला लेख हातावेगळा करतों.

[खुलासा:—पंथीय विद्वान् श्री. बाळकृष्णशास्त्री, महानुभाव, यांच्या लेखांतील पहिल्या पांच कलमांबद्दल तूर्त लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं. सहाव्या कलमांतील वाचनदोष वगैरे दुरुस्त केल्याबद्दल मात्र श्री. बाळकृष्णशास्त्री यांचे आभार मानल्यावांचून मला राहवत नाही. 'वृद्धाचारा'ची मला प्रयत्न करूनहि फक्त एकच पोथी मिळाली, कांहीं सांप्रदायिक गोष्टींचा पंथीयांकडून देखील खुलासा झाला नाही—वगैरे सबबी पुढे न मांडतां या चुकांचें माप मी आनंदानें पदरांत घेतों. कारण बिनचूकपणा हीं संशोधनांतील मुख्य बाब होय; आणि बिनचूकपणा आणावयास जे कारणीभूत होतात, ते धन्यवादास पात्र असतात.

पुढेमागे 'वृद्धाचारा'च्या अधिक पोथ्या मला मिळाल्या असत्या, व अवश्य तीं सांप्रदायिक माहितीहि मिळाली असती, तर 'वृद्धाचारा'च्या मीं छापलेल्या प्रतींतील दोष दुरुस्त करणें मला जरूरच होतें. पण तो योग येण्यास कालावधि लागला असता. शास्त्रीजींनी पोथ्या वगैरे मिळाल्यामुळे फारसा काल न लागूं देतां न्यूनपूर्ति केली, हे त्यांचे वाचकांपेक्षा मजवरच जास्त उपकार झाले आहेत.

मुद्रणदोष वा हस्तदोष यांबद्दलहि माझें हेंच म्हणणें आहे.

वाचकांनी 'वृद्धाचारा'च्या आपापल्या प्रतींत या दुरुस्त्या करून घ्याव्या ही नम्र विनंती आहे.

—वामन नारायण देशपांडे]

आमच्या इंदूचें शिक्षण*

[ग्रंथसमीक्षण]

इंग्रजी वाचक जरी असल्या पुस्तकांना सरावलेले असले तरी मराठीमध्ये "आमच्या इंदूचें शिक्षण" ह्यासारखी ग्रंथरचना अभिनव असल्यामुळे आणि त्यांतहि इंदूप्रमाणे अत्यंत रम्य, घराऊ पण सोज्वळ भाषेची भर पडल्यामुळे श्री. पटवर्धन ह्यांची कृति प्रशंसनीय झाली आहे. त्यांनी आपल्या पुस्तकावर अभिप्रायांच्या भाऱ्याचें ओझें ठेविलें नसतें तरीसुद्धा वाचकांनी त्यांच्या पुस्तकाचें कौतुकच केलें असतें. विषयाच्या नावीन्याची, भाषेच्या सौंदर्याची आणि उपहासयुक्त विनोदाच्या चित्ताकर्षकत्वाची प्रशंसा अभिप्रायदात्यांनी मनमुराद केली आहे, त्यांत अतिशयोक्तीचा दोष कोणासहि काढतां येणार नाही असा आम्हांस भरंसा वाटतो. तथापि ह्या पुस्तकाने आमचें शिक्षण माणसाळलेलें म्हणतां येईल असें आम्हांस वाटत नाही. आमची शिक्षणपद्धति जंगली पशूप्रमाणे अद्यापि जंगलीच आहे. माणुसकीपासून ती अजून फार दूर आहे.

श्री. पटवर्धन ह्यांच्या पुस्तकांत स्वतःच्या अनुभवाचें प्रमाण किती पडतें हें पाहण्याच्या प्रयत्नांत आम्हांस यश आलें नाही हें सांगणें भाग आहे. तसेंच, इंदूच्या आईबापांना एकच मूल असल्यामुळे अनेक मुलांमुलींच्या वागणुकींत सहजवृत्तीमुळे व सहवासाने जो भेद दृष्टीस पडतो त्याचा अनुभव इंदूच्या वडिलांस घेतां आला नाही ही एक मोठी उणीव ह्या पुस्तकांत राहून गेली आहे. दोन मुलगे व दोन मुली असतील तर आईबापांना बालस्वभावाचा अभ्यास चांगला करतां येतो. मुलांमुलींत भांडण झालें असतां दुसरा मुलगा आणि मुलगी आपल्या जातीचा कैवार घेतात किंवा विरुद्धलिंगाकर्षणामुळे अन्य जातीची पाठराख करतात अगर न्यायाची बाजू घेतात हें पाहण्याची संधि मिळते. परंतु कोणालाहि समवयस्क चार मुलें एकाच वेळीं असणें अशक्य, निदान असंभवनीय असल्यामुळे ह्या अनुभवाला आपण पारखे असतों. सख्खीं भावंडें असणें चांगलें. चुलत भावंडांत निर्भेळ अनुभव मिळूं शकत नाही. ह्याकरताच जुळ्या बालकांच्या वृत्तींचा अभ्यास फार बोधप्रद असतो. असो.

मुलांच्या शिक्षणापूर्वी वस्तुतः आईबापांच्या शिक्षणाला प्रारंभ होतो. अर्भकावस्थेंत सांभाळ करण्याची सर्व जबाबदारी आईबापांवर असते. खरें पाहिलें असतां गर्भधारणेपासून ह्या जबाबदारीला प्रारंभ होतो. परंतु ह्या कालांत आपल्या भावी बालकाच्या हितार्थ इंदूच्या आईबापांनी कोणते उपाय योजिले होते, काय खबरदारी घेतली होती ह्याविषयी आपणांस ह्या पुस्तकांत कांहीच सांगितलेलें नाही.

इंदूच्या आईला मुलगी झाली ह्याचें वाईट वाटलें, परंतु तिच्या वडिलांना आनंद झाला; आणि ह्याचें कारण फ्राइडसाहेब म्हणतात त्याप्रमाणे विरुद्धलिंगाकर्षण हें असावें असा संशयहि ग्रंथकारांस आला! इंदूच्या आईची वास्तविक भावना काय होती हेंच निश्चित करतां येऊं नये अशा गोष्टी "नानां"नी आपणांस सांगितल्या आहेत. इंदू झाल्यावर पहिल्यापहिल्यांदा किती

---

* ले. व प्र. प्रि. ना. म. पटवर्धन, सरस्वतीमंदिर, सोलापूर. किं. १ रुपया.

तरी दिवस तिची आई फारशी खुशींत दिसत नसे हें जसें खरें, तसें ती इंदूचे एकांतांत मटामट मुके घेत असे हेंहि खरें आहे. मुलगी झाल्याचें पाहून प्रथम इंदूच्या आईला वाईट वाटणें स्वाभाविक आहे. त्याला लौकिक कारणें असतात. तथापि इंदूच्या वडिलांनी आपला अनुभव निश्चितपणें सांगितला असता तर फ्राइडसाहेबाच्या म्हणण्यांत कांही सार आहे कीं नाही ह्याचा आपोआप निर्णय लागला असता. प्रत्यक्ष अनुभवाच्या कसोटीवर फ्राइडसाहेबाचीं मतें घासून पाहण्याचें "नानां"च्या मनांत आलें नाही; उलट परमतांच्या ओघांत ते स्वतःच घुटमळलेले दिसतात.

इंदू काळीसावळीच होती; कित्येक काळ्या माणसांचे डोळे घारे असतात तसे इंदूचेहि होते. ह्या डोळ्यांचा घारेपणा लहानपणचा होता कीं, जन्मभर टिकणारा होता हें "शिक्षण"-कार सांगत नाहीत. त्याचप्रमाणे इंदूचे ओठ जर खरोखर तांबूस असतील व केस भुरके असतील तर तिच्या "चकाकणाऱ्या श्यामकांती"ची भर पडून इंदूची एकंदर मुद्रा कशी दिसत असेल हेंहि समजण्यास इंदूचे वडील आपल्या मदतीला येत नाहीत. त्यांच्या सौंदर्याच्या कल्पनाहि असामान्य दिसतात. ते म्हणतात "सुंदर नाकडोळ्यांपेक्षा तजेलदार चेहरा जास्त चांगला व सुंदर चेहऱ्यापेक्षाहि सुंदर बांधा जास्त चांगला." आमच्या मतें हे नुसते अर्थशून्य शब्द आहेत. नाक, डोळे इत्यादि अवयव प्रमाणबद्ध असतील तेव्हाच सुंदर बांधा म्हणतां येईल. तजेलदार चेहऱ्याला प्रकृति चांगली लागते; नुसते नाक डोळे चांगले असूनहि आरोग्याच्या अभावीं चेहरा तेजस्वी अगर तजेलदार असूं शकणार नाही. सुंदर स्त्रीचें प्रेत कुरूपच असतें. एकंदरींत इंदूच्या रूपाविषयीं आपणांस यथोचित कल्पना करतां येत नाही हेंच खरें. रूप कसेंहि असो पण इंदू रूपांत आईच्या किंवा वडिलांच्या वळणावर गेली होती अथवा तिचें निराळेंच वळण होतें ह्याचा ऊहापोह ह्या रसिक पतिपत्नींत कां बरें होऊं नये!

इंदूच्या लहानपणीं तिचे आईबाप तिला गाडींत घालून उघड्या हवेंत फिरावयास नेत असत, हा प्रकार इष्टच म्हटला पाहिजे; मग तें श्रीमंतीची ऐट मिरविण्याच्या हेतूने होवो किंवा उघड्या हवेचें महत्त्व ओळखल्यामुळे असो. निश्चित कारण इंदूच्या नानांनाहि कळलें नसेल. कोणत्याहि कार्याला अनेक कारणें असतात. त्यांत कोणत्या कारणाचा किती अंश असतो हें ठरविणें कठीण असतें. आमच्या मतें मनुष्याच्या प्रवृत्तीला उत्तेजक कारण मनोविकार असतो. विचार त्याच्या निश्चितीस कारणीभूत होतो इतकेंच. विकार व विचार परस्परांस अनुकूल असतात तेव्हाच हा परिणाम दिसून येतो. मुलाला बाहेर नेण्यांत मातबरीची ऐट साधली नसती तर केवळ शास्त्रशुद्ध म्हणून मुलाच्या अंगाला मोकळी हवा लागली असती कीं नाही ह्याची शंकाच वाटते. आजच्या समाजाविषयीं बोलावयाचें तर अर्भकांना कोणीं बाहेर नेलें नसतें असेंच आम्हांस वाटतें.

ह्या पुस्तकाचें वैशिष्ट असें दिसतें की, त्याच्या दीडशेंवर पानांत एकाहि ठिकाणीं आमच्या धार्मिक विधींचा उल्लेख चुकूनहि आला नाहीं. इतकें संयमन कौतुकास्पद आहे! आमच्या धर्मशास्त्रकारांनी तिसऱ्या अथवा चौथ्या महिन्यांत मुलाचा निष्क्रमणसंस्कार सांगितला आहे. त्यांत सूर्यदर्शन व चंद्रदर्शन मुलाकडून करविण्याचा प्रघात आहे. चंद्रदर्शन सायंकाळानंतर होणार हें उघड आहे. सूर्यदर्शनाकरिता सकाळीं बाहेर पडावें लागतें. अर्थात् आमच्या लोकांच्या कल्पनेप्रमाणे मोकळ्या हवेसाठी मुलांना बाहेर नेणें जसें आवश्यक आहे तसें कोवळ्या उन्हाचा लाभ मुलांना मिळावा म्हणूनहि त्यांना घराबाहेर हिंडवून आणलीं पाहि-

जेत. साहेबांचीं मुलें सकाळ संध्याकाळ दुवेळां बाहेर नेण्यांत येतात. इंदूचे वडील तिला एकदाच किंवा दोनदा बाहेर नेत असत तें त्यांनी आपणांस सांगितलें नाहीं. नवरात्रायकोनी मुलाला घेऊन मोकळ्या हवेंत जाणें हें सध्या "फॅशनेबल" समजत असतील, परंतु निष्क्रमण संस्कारांत आईबापांची दोघांचीहि आवश्यकता असते हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे.

इंदूचे सुशिक्षित आईबाप तिला पाळण्यांत घालून जातां येतां तिचा पाळणा हालवीत असत ह्यावरून पाश्चात्य शिक्षणाने त्यांचे हिंदु आचार नष्ट झाले नव्हते असें दिसतें. लहान मुलांना पाळण्यांत घालून हालविणें ही पद्धति हिंदूंची व हिंदुसदृशांची दिसते. युरोपियन लोकांना झोके देण्याचें माहीत नसावें. झोके देण्याने मुलांच्या मेंदूवर परिणाम होतो असेंहि कित्येक म्हणतात. आमच्या इकडे तर झोके देण्याला धर्माचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. झोके देण्याच्या इष्टानिष्टतेविषयी पतिपत्नींत वादविवाद कसा झाला नाही ह्याचें आम्हांस नवल वाटतें.

लहानपणीं मुलें आजारी पडलीं तर त्याची जबाबदारी कोणावर हा एक मोठा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. मुलांच्या हातून— निदान हालतां, चालतां, खातां येत नाही तोंपर्यंत— कोणताच दोष घडणें संभवनीय नाही. मग खोकला, पडसें, ताप ह्यांपासून त्यांस उपद्रव कां व्हावा! हवेचा परिणाम म्हणावा तर निसर्गाची योजना चुकली असें म्हणावें लागेल. हवेंतील फरक सहन करण्याची ताकत निसर्गाने मुलांत ठेविली नाही काय? का आईबापांकडून जरूर ती दक्षता घेतली जात नाही! कित्येक मुलांना गोंवर व कांजिण्या येत नाहीत. अशांचें प्रमाण किती असतें! हे स्पर्शजन्य रोग असल्यामुळे त्यांपासून मुलांचें संरक्षण करणें शक्य असतें. गोंवराची लस अद्यापि निघाली नाही ह्याचें कारण समजत नाही. एकंदरींत शैशवावस्थेंत इंदूची काळजी घेण्याची जबाबदारी इंदूच्या आईबापांनी पार पाडली असें म्हणण्यास हरकत नाही. मुलांना शिकवण्याच्या पूर्वी आईबापांस स्वतः शिकावें लागतें.

ह्यानंतर इंदूच्या तोंडांतून शब्द स्फुटूं लागला. पहिला शब्द कोणता उच्चारला गेला; त्याच्या मागून कोणत्या अनुक्रमाने इंदू शब्द बोलूं लागली हें तिच्या मातापित्यांनी टिपून ठेवलेलें दिसत नाही. श, ष, स, र, हे ऊष्मे, तसेंच तालव्य व मूर्धन्य वर्ण ह्यांचा उच्चार मुलांना प्रथमतः करतां येत नाही. कठोर व्यंजनेंहि मुलें टाळतात. म्हणून मुलांची भाषा निराळीच गमतीदार बनते. क का च्या, त ता च्या, प पा च्या बाराखडींतील वर्ण उच्चारण्यास त्यांस सुलभ जातें, म्हणून बसतच्या ऐवजी बतत, झालाच्या जागीं दाला, औषधाच्या ठिकाणीं ओतद, माझाच्या बदला मादा वगैरे शब्द त्यांच्या तोंडांतून उच्चारले जातात. ह्याशिवाय शब्द ध्यानांत न राहिल्या कारणाने सांडगे न मागतां लांडगे मागून हास्य उत्पन्न करतात तें निराळेंच. भाषेप्रमाणे लहान मुलांच्या कल्पनाहि अभ्यसनीय असतात. श्री. पटवर्धन यांनी इंदूने बापाची केलेली व्याख्या दिली आहे ती पाहावी म्हणजे ह्या गोष्टीचें महत्त्व ध्यानीं येईल. ग्रंथकारांनी अशाच आणखी कल्पना सांगितल्या असल्या तर बरें झालें असतें असें वाटूं लागतें.

लहान मुलांचा पहिला गुण म्हणजे अनुकरण. तीं झपाट्याने शिकत असतात. मोठीं माणसें काय करतात तें पाहून त्याप्रमाणे आपण करावें ही लहानपणीं मुलांची वृत्ति असते. अशा वयांत आईबापांनी मुलांना उपदेश न करतां अथवा धाकदपटशा दाखवून त्यांच्याकडून चांगल्या गोष्टी करून न घेतां मुलांनी जें करावें असें आपणांस वाटतें तें सर्व आपण स्वतः आचरावें हेंच योग्य होय. आईचा स्वयंपाक पाहून मुलें भातुकली करतात. अशा वेळीं आईने चुलीभोवतीं स्वच्छता राखण्याची दक्षता घेतली म्हणजे मुलींना आपोआपच स्वच्छतेची सवय

लागते. जें जें पाहतील त्याचें अनुकरण मुलें करतात. ह्यामुळे ज्यांना मुलें आहेत त्यांच्या-वर चांगल्या रीतीने वागण्याची विशेष जबाबदारी पडते. आईबाप व शिक्षक ह्यांनी ह्या बाबतींत फारच खबरदारी घेतली पाहिजे. इंदूच्या मातापित्यांनी ह्या कामीं चूक केली नाही ही आनंदाची गोष्ट आहे. खोटें बोलणें, रागावणें, भांडणें, अपशब्द बोलणें, अमंगळपणा करणें इत्यादि प्रकार मुलांच्या देखत आम्ही हरहम्मेश करतों आणि मुलांना बिघडवतों. मुलांच्या घोळक्यांत-शिमग्यांत फाका घालून बोंबा मारणारे शिक्षक लोकलबोर्डांकडून राजरोस-पणें पोसले जात आहेत! ह्या दृष्टीने नोकरांच्या सहवासांत मुलें ठेवणें आत्मघातकीपणाचें आहे. आईबापांना पोहतांना बघून मुलें आपण होऊन पाण्यांत शिरतात. सभ्यपणा अथवा शिष्टाचार ह्यांविषयी तर आपण बेफिकीर असतों. तहान लागली असतां कोणालाहि पाणी आण म्हणून सांगणें गांवढळपणाचें द्योतक आहे. सुसंस्कृत मनाचा मनुष्य 'मला तहान लागली आहे एवढेंच' म्हणेल. नवऱ्याने बायकोजवळहि अशीच भाषा वापरली पाहिजे. "मला स्नानाला पाणी दे" व "मी स्नानाला येऊं काय!" ह्या दोन वाक्यांत वक्त्याचा संस्कृतिभेद निदर्शनास येतो.

अनुकरणशीलता हा जरी मुलांचा प्रमुख गुण असला तरी त्यांना स्वत्व नसतें असें नाही. बाल्यावस्थेंत विचाराच्या पूर्वी विकारांचा प्रादुर्भाव होतो. त्यांतहि राग, संतोष ह्या मनोविकारांचा उद्गम प्रथम होतो. म्हणून सर्व मुलें रडतात व हसतात. रडणें व हसणें हें विकारांचें दृश्य स्वरूप होय. आपल्या मनाजोगें झालें नाही की मूल रागावतें व मग रडूं लागतें; मनाजोगें झालें म्हणजे आनंदित होतें व हसतें. इजा झाली असतां रडूं येतें तें निराळें. तसेंच गंमत वाटून हसूं येतें तें निराळें. हें दुसऱ्याप्रकारचें हसणें लहान मुलांत प्रथमावस्थेंत आढळणार नाही. मनाजोगें होणें म्हणजे मनाला कांही तरी हवेंसें वाटतें हें उघड आहे. प्रथम ही हाव नैसर्गिक असते. उदा. भूक लागली की मुलें रडूं लागतात. उत्तरोत्तर दृष्टीस पडेल ती वस्तु आपल्याला मिळावी ही इच्छा उद्भूत होते. ह्या वासनेमुळेच सापडेल तें घेऊन मुलांना सर्व वस्तूंचा संग्रह करण्याचा नाद लागतो. दुसऱ्याचें घ्यावयाचें आणि आपलें द्यावयाचें नाही ह्या स्वरूपांत पहिला विकार-लोभ हा प्रकट होतो. ह्यानंतर आवडनावड हिचें अस्तित्व व्यक्त होऊं लागतें. जो पदार्थ नावडेल तो मूल टाकून देतें; आणि आवडेल त्याच्यासाठी हट्ट धरून बसतें. ही आवड-नावड स्वयंभू असून व्यक्तिपरत्वें भिन्न असूं शकते. मूल जरा मोठें झालें म्हणजे ह्या प्रथमा-वस्थेंतील आवडनावडीचा विस्तार सत्प्रवृत्ति व असत्प्रवृत्ति ह्यांच्या रूपाने झालेला आढळतो. जन्मतः मूल नीतिमान अथवा अनीतिमान नसतें हा कित्येक साहेबांच्या म्हणण्याचा अनुवाद करतां आला तरी तें अनुभवाच्या विरुद्ध आहे ह्यांत संशय नाही. मागे सांगितल्याप्रमाणे एकाच आईबापाच्या अनेक मुलांत हा स्वभावभेद सहज दिसून येतो. एक मुलगा आज्ञाधारक तर दुसरा आपलाच हेका चालविणारा; एक यथार्थ बोलणारा तर दुसरा निष्कारण असत्य बोलणारा; एक अभ्यासू तर दुसरा उनाड; एक धीट तर दुसरा भेकड; एक स्वच्छ तर दुसरा अमंगल; एक धर्मप्रवण तर दुसरा धर्मलंड, अशा प्रकारचे मूलतःच मुलांमध्ये असणारे भेद आपल्या वारंवार निदर्शनास येतात.

मी शहाणा आहें असें समजणें हा स्वार्थाचाच एक पर्याय आहे. ह्यांतूनच लोकांनी आपणांस शहाणें समजावें असा अभिमान जन्मास येतो. म्हणून तूं अमूक केलेंस तर लोक तुला वेडा म्हणतील ह्या म्हणण्याचा परिणाम मुलांवर होतो. लोकमताची कल्पना तेव्हा नसते.

मला कोणी मूर्ख म्हणूं नये एवढेंच वाटत असतें. मुलांना एखाद्या गोष्टीपासून परावृत्त करण्यास ह्या मात्रेचा चांगला उपयोग होतो. मी स्वरूपवान् आहें, शाहणा आहें, ह्या भावना मुलांत अल्पवयांत जागृत झालेल्या असतात. ह्याप्रमाणे शाळेंत जाण्याचें वय होईपर्यंत आईबापांकडून मुलांना मिळणारें शिक्षण प्रायः आईबापांच्या स्वतःच्या वागणुकींतून दिलें जातें. ह्या गोष्टीचें आजच्या आईबापांना पुरें विस्मरण झालेलें दिसतें.

शाळेंत घालण्यापूर्वी मुलांना अक्षरओळख घरच्याघरींच होते. परंतु अक्षरओळख म्हणजे वाचन नव्हे. पुष्कळ मोठ्या माणसांनाहि नीटसें वाचतां येत नाही. निर्जीव शब्द वाचणें व शब्दांत जिवंतपणा निर्माण करून ते वाचणें ह्यांत महद्‌ंतर आहे. अलीकडे मराठी शाळांतून वाचनाकडे दुर्लक्षच केलें जातें. लिहितांना लिहिणाराच्या ज्या भावना असतात त्या सर्व वाचतांना उमटल्या पाहिजेत. इंदूला मिशनऱ्यांच्या शाळेंत घातलें नसतें तर ती वाचन-कुशल बनली नसती ह्यांत संशय नाही. आरंभीं मुलांना जेथे मोकळेपणा वाटेल, त्यांच्या मनाचा व बुद्धीचा अनिरुद्धपणें विकास होण्यास जेथे वाव मिळेल अशाच शाळांची आवश्यकता असते. संयमन, शिस्त, नियमितपणा इत्यादिकांचें वळण ही पुढची पायरी होय. ह्या विरोधी गुणासाठी शाळाहि वेगवेगळ्या पाहिजेत. कांही काळ मुलाला वाटेल तें बोलूं देणें इष्ट असलें तरी पुढे अनिष्ट बोलण्याच्या सवयीचा प्रतिकार करणें अवश्य असतें. "एका शाळेंत कांही बोलावें, कांही लिहावें, कांही काढावें; दुसऱ्या शाळेंत बरोबर बोलावें, बरोबर लिहावें, बरोबर काढावें लागे." एकापुढे दुसरी अशा शिक्षणाच्या ह्या दोन पायऱ्या आहेत; आणि त्या अपरि-हार्य आहेत. मात्र दुसऱ्या पायरीवर चढून जाण्याची तयारी झाली असतां पहिल्या पायरीवर रेंगाळत राहिलें तर कोणत्याहि मुलाला इंदूप्रमाणे कंटाळा आल्यावेरीज राहणार नाही. अशा बालशिक्षणाची आमच्या इकडे सोय नाहीं; एवढेच नव्हे तर त्याचें महत्त्वहि कोणाला पटलेलें दिसत नाही.

ह्या सर्वांला उत्तम शिक्षकाची आवश्यकता असते. आमच्याकडे नमुनेदार शिक्षक विरळा. शिक्षकाचें शील आदर्शभूत पाहिजे त्याचप्रमाणे शिक्षणाची कलाहि त्याने साध्य करून घेतली पाहिजे. श्री. पटवर्धन म्हणतात त्याप्रमाणे क्षेत्रफळ किंवा घनफळ शिकवितांना वर्गाचें प्रत्यक्ष मोजमाप करणारा शिक्षक आपल्या महाराष्ट्रांत एक तरी सापडेल काय ! "३।४ उदा-हरणें घालून ठेवावयाची आणि मग वर्तमानपत्र वाचीत बसावयाचें" असे शिक्षक आमच्या विद्यार्थिदशेंत होते तसे आता नसतील असें नाही. मराठी शिक्षकांत तरी असले दुर्गुण विपुल प्रमाणांत आढळतील. वर्गांत वेळेवर न जाणें, गेल्यावर खाजगी पत्रें लिहिणें, कित्येक दिवस परवानगी न घेतां शाळेंत न जाणें, शाळेंतील जिन्नस लांबवणें, मुलांच्या समक्ष खोटें बोलणें, कुरापती लावणें इत्यादि अनेक ठळक दोष मराठी शिक्षकांत सापडतील. अशा या अवगुणा-न्वित शिक्षकांना, शिकवावें कसें ह्याची कल्पनाहि नसते. असे शिक्षक असलेल्या शाळांत आम्ही आपलीं मुलें बिघडण्याकरिता पाठवितों असें म्हणावें लागतें. ज्या शिक्षकांना नुसत्या भाषेचें ज्ञानहि मुलांना करून देण्याचें सामर्थ्य नाही त्यांनी वाङ्मयाच्या सात्त्विक आनंदाचा लाभ मुलांना करून द्यावा अशी श्री. पटवर्धन अपेक्षा करतात !

जेथे पुस्तकांतला धडा शिकवतां येत नाही तेथे संस्कृति कसली घेऊन बसलां ! "लोकांच्या सुखदुःखांशीं समरस होणें म्हणजे सुसंस्कृत होणें होय" हें अगदी खरें परंतु ह्याचे धडे मुलांना देणें हें आपलें कर्तव्य आहे असें मानणारा शिक्षक ह्या महाराष्ट्रभूमीवर धुंडाळला

असतांहि मिळणार नाही. एखादा मुलगा शाळेंत आजारी झाला तर कोणत्या मुलांनी त्याला साहाय्य केलें व कोणीं त्याच्याकडे ढुंकूनहि पाहिलें नाही ह्याची चौकशी करण्याचें शिक्षकाच्या मनांतहि येणार नाही; मग घरीं दुखणाईंत झालेल्या मुलाच्या समाचाराला कोण गेला होता ह्याची पृच्छा करणारा शिक्षक कोठे मिळणार ! बरें, एखादा शिक्षक असा मिळाला तरी ह्याबद्दल शिक्षकाला शिव्यांजली न देणारे आईबाप कोठे सापडतील असा भरंसा वाटत नाही. ह्यावरून आम्हांला देण्यांत येणाऱ्या शिक्षणाचा हिणकसपणा अजमावितां येण्यासारखा आहे.

मुलें भावनाप्रधान असतात. ह्या गोष्टीचा उपयोग त्यांची देशहितकर्तृत्वशक्ति वाढेल अशा रीतीने करून घेणें हें शिक्षकाचें कर्तव्य आहे. शिवाजी मोठा होता, आपला धर्म चांगला आहे वगैरे राष्ट्रीयत्व उत्पन्न करणारे विचार विद्यार्थ्यांपुढे मांडणें वेडेपणाचें आहे असें श्री. पटवर्धनांप्रमाणे आम्हांस वाटत नाहीं. मुलांना स्थितप्रज्ञ बनवावयाचे नाहीत; त्यांना राष्ट्रकार्यप्रवण करावयाचे आहेत. कर्माच्या बुडाशीं राजस गुण असतो, सत्त्व गुण नसतो. आपलेपणाचा अभिमान लहाणपणीं रुजवावयाचा नाही तर काय मोठेपणीं ! मोठेपणीं विवेकबुद्धि आपोआप येते व ती बेताल भावनांना आळा घालूं शकते. कोणत्याहि राष्ट्राला कांही गोष्टी पूज्य मानाव्या लागतात. आई-बाप वाईट असले तरी त्यांची निंदा करणें मुलांचा धर्म नव्हे. लोक नालस्ती करतील. त्याकरिता मुलें लोकांना नांवें ठेवणार नाहीत परंतु ह्याठिकाणीं वाइटाला वाईट म्हणणें हा सद्गुण आहे ही सबब मुलांना उपयोगी पडणार नाहीं. देवळांत पाटलोण घालून तोंडांत सिगारेट धरून कोणी पुराण सांगूं लागले तर नुसत्या विचाराच्या जोरावर तुम्ही ह्या कृत्याचें खंडण कसें करणार ! येथे भावनाच विचारांत घेतल्या पाहिजेत. केवळ पुराण सांगण्याचा उपयोग होतो हा समज खोटा आहे. तत्संबंधी अनेक आनुषंगिक गोष्टी असतात त्यांचाहि पुराण श्रवण करणारांवर परिणाम होत असतो. बाह्य सृष्टीइतकीच मनःसृष्टि कार्यकारी असते. इंग्रजांच्या राज्यलोभाबरोबर मराठ्यांच्या राज्यलोभाचेंहि वर्णन करावें असें श्री. पटवर्धन म्हणतात. आमच्या मतें हा उपदेश घातकी तर आहेच पण त्याखेरीज चुकीचाहि आहे. विषय कोणता ! इंग्रजांना राज्यलोभ आहे कीं नाही या प्रश्नावर निर्णय देतांना मराठे लोभी होते हें सांगणें अप्रस्तुत होय. शिवाय दोनशे वर्षांपूर्वींचे अशिक्षित मराठे व आजच्या विसाव्या शतकांतील सुसंस्कृत म्हणवून घेणारे इंग्रज ह्यांची तुलना तरी कशी होणार हें आम्हांस समजत नाही. मुलांना वारंवार हिडीस केलें तर त्यांच्यावर वाईट परिणाम होतो हा आपला अनुभव आहे. तसेंच जर आपण आपल्या धर्माच्या व राष्ट्राच्या बाबतींत केलें तर आपलेपणाने आपण जगांत राहूं शकणार नाहीं. आपला धर्म वाईट आहे ना, मग मुसलमान अगर ख्रिस्ती कां होऊं नये ! आपला पोषाख नेभळा, मग स्वीकारा परकी पेहराव ! आपला देश घाणेरडा, मग जा इंग्लंडांत राहावयास ! स्वत्वाचा समूळ नाश होईल असलें शिक्षण आम्हांस नको. आपलेपणाचा अभिमान आवश्य धरावा. मात्र त्या अभिमानाने अंध होऊन आपले दोष आपणांस दिसणार नाहीत असें होतां कामा नये. अभिमान असेल तरच आपले दोष आपणांस दिसतील व तरच ते घालवून टाकण्याचा प्रयत्न आपल्या हातून कसोशीने होऊं शकेल. ज्यांना अभिमान नाही त्यांच्या हातून सुधारणा कधीच होणार नाही. स्वतःच्या कमीपणाच्या भावनेचे घातक परिणाम कसे होतात हें मनीचें उदाहरण देऊन ग्रंथकारांनी विशद केलेंच आहे. "व्यक्तींतील समष्टिरूपाचा विकास हेंच खरें शिक्षण" मिळाल्यावर स्वाभिमानाचे दुष्परिणाम होतील ह्याची भीति बाळगण्याचें कारण नाही. एतद्विषयक श्री. पटवर्धन ह्यांचीं मतें सर्वस्वीं अविचाराचीं आणि म्हणून अग्राह्य

आहेत. ह्या त्यांच्या जुन्या पुराण्या मतांना अनुसरून मुलें प्रथम ध्येयवादी न होतां व्यवहारी झालीं पाहिजेत असा सिद्धांत त्यांनी प्रतिपादिला आहे तो योग्यच आहे! प्रत्येक माणसांत ध्येय व व्यवहार ह्यांचें योग्य संमिश्रण असावें लागतें. श्री. पटवर्धन ह्यांच्या विचारांच्या शिक्षकाच्या शिक्षणानें मुलें कर्तृत्वशून्य खात्रीने बनतील; विद्वान कदाचित् होतील. सध्या मुलें शाळेंत शिकण्यासाठी जातात असें म्हणण्यापेक्षा न शिकण्यासाठी जातात असें म्हणणें अधिक यथार्थ होईल. कारण शाळेंतला अभ्यास म्हणजेच शिक्षणसर्वस्व अशी मुलांची समजूत झालेली असते. इतर गोष्टींनीहि शिक्षण मिळतें ही कल्पनाच त्यांच्या मनाला शिवत नाही. ह्या मूर्खपणाच्या समजुतीची जबाबदारी आईबाप व शिक्षक ह्यांवर सारखीच आहे. ह्या समजुतीचा निषेध ग्रंथकारांनी केला आहे (पा. १४०) तो स्तुत्य आहे.

सर्व ज्ञान मुलांना एकदम होऊं शकत नाही. जसजशी शरीर व बुद्धि ह्यांची वाढ होते तसतसे ज्ञानाचे विषय वाढत जातात, आणि कित्येक विषयांचें ज्ञानहि न शिकतां आपोआप प्राप्त होतें. परंतु कित्येक पाश्चात्यांच्या वेडगळ कल्पना शिरसावंद्य मानणारे आमचे लोक अविकसित अवयवांच्या लहान बालकांना प्रजननकर्म समजावून देण्याचा आग्रह धरतात. श्री. पटवर्धन हे त्यांपैकीच एक आहेत. तथापि कुत्रीला पिलें कशीं झालीं हें इंदूला समजावून सांगणारे "नाना" दुसऱ्या एका गोष्टीसंबंधाने "पण हें सर्व इंदूला समजावून देण्यांत कांही अर्थ नव्हता; तिला तें कळण्यासारखें नव्हतें" (पा. ७६) असें नामोहरम होऊन कबूल करतात हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे.

विकासक्षम शिक्षण, विचारस्वातंत्र्य आणि दररोज निघणारे तऱ्हतऱ्हेचे मोहक पदार्थ ह्यांच्या योगाने अत्यंत प्रागतिक अशा बापाच्या कल्पनेंतहि न उतरणारें असें विलक्षण परिवर्तन मुलांमध्ये होणें अपरिहार्य आहे. आणि असें झालें म्हणजे कित्येक बाप बावरल्यासारखे होतात. इंदूच्या वडिलांची अशीच स्थिति झाली आहे. इंदूच्या नवीन तऱ्हा पाहून "हे चाळेच नवीन कां माझे डोळेच जुने" हा विचार त्यांच्या मनांत आला. आचार व विचार ह्यांतील हा भेद मनन करण्यासारखा आहे. विचार हे आचारांच्या पुढे असतात. आपण आपले विचार आपल्या मुलांवर बिंबवितों. त्यांचें रूपांतर त्यांच्या आचारांत होतें. आपले आचार आपल्या वडिलांच्या विचारांचें कार्य असतें. आचार वडिलांचे आणि विचार आपले. आपल्या विचारांचें दृश्य रूप अविचालित मनाने पाहण्याची धमक फार थोडक्यांत असते. हल्लीच्या पिढीला असले धक्के सहन करावे लागत आहेत.

शिकलेली मुलगी पुरुषी ऐट आणते, कांहीशी स्वेच्छाचारी बनते, नटतेथरते वगैरे प्रकार पाहिले म्हणजे बापाला प्रथम शिक्षण दिल्याचा पश्चात्ताप होतो हें खरें; परंतु ही क्षणिक अवस्था असते, चिरकाल टिकणारी नसते असा अनुभव येतो. जात्याच वळणांत राहण्यासारखी मुलगी नसली तर मात्र शिक्षणाने आणि तिला मिळालेल्या स्वातंत्र्याने ती बेलगामी बनते. हें कांहीहि असो, असल्या प्रकारचें चिंतन करण्याचें प्रयोजन "नानां"ना उरलें नाही. इंदूचें शिक्षण संपलें, ती दुसऱ्याची पत्नी झाली आणि ह्या "दुसऱ्या"च्या नशिबीं तिच्या शिक्षणाचे बरे वाईट परिणाम भोगण्याचें आलें. बाप आपल्या मनाप्रमाणे मुलीला शिक्षण देणार. परंतु बापाचें मन व पतीचें मन जुळतें नसलें तर! असो. शेवटीं मराठींत एक सुंदर पुस्तक लिहिल्याबद्दल श्री. पटवर्धन ह्यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन करून हें परीक्षण पुरें करतों.

ना. गो. चापेकर

महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेच्या मंदिराचें उद्घाटन

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेसाठी बांधलेल्या नवीन इमारतीच्या कचेरीविभागाचा उद्घाटन-समारंभ रविवार ता. ७ फेब्रुवारी रोजीं सकाळीं ८॥ वाजतां इचलकरंजी संस्थानचे अधिपति श्रीमंत बाबासाहेब घोरपडे यांच्या हस्तें मोठ्या थाटानें साजरा करण्यांत आला. या समारंभा-निमित्त येथील मांडववाले दाते यांनी मुख्य इमारतीच्या जागेवर संकल्पित इमारतीच्या आकाराचाच शोभिवंत मंडप घातला होता व तो उत्तम तऱ्हेने शृंगारण्यांत आला होता. या समारंभास अनेक प्रतिष्ठित साहित्यिक व सन्मान्य नागरिक हजर होते; त्यांत प्रामुख्याने खालील मंडळी दिसत होती:

श्री. सरदार माधवराव किबे, सौ. कमलाबाईसाहेब किबे, दि. ब. गोडबोले, प्रि. ज. र. घारपुरे, धुळ्याचे श्री. शंकरराव देव, सरदार बापूसाहेब काळे, रा. ब. कृ. ग. जोशी, श्री. नानासाहेब चापेकर, श्री. तात्यासाहेब केळकर, प्रो. माधवराव पटवर्धन, श्री. विश्वनाथ-महाराज केसकर व त्यांच्या अमेरिकन शिष्या, श्री. ज. स. करंदीकर, श्री. शंकरराव गोखले, प्रो. श्री. नी. चापेकर, प्रि. वि. ग. आपटे, श्री. वहिनीसाहेब विंचूरकर, श्री. सौ. वहिनी-साहेब पंडित, श्री. सौ. ताईसाहेब काळे, कु. वेणूबाई पानसे, श्री. नी. वा. किंकर, श्री. गं. बा. गरुड, श्री. कृ. गो. पुंडलिक, श्री. रा. प्र. कानिटकर, श्री. ना. तु. ठाकूर, श्री. रा. भा. भागवत, श्री. य. ल. गुण्ये, रा. सा. रा. शं. दीक्षित, प्रो. श्री. म. माटे, प्रो. द. वा. पोतदार, प्रो. के. ना. वाटवे, प्रि. ध. रा. गाडगीळ, प्रि. प्र. के. अत्रे, रा. ब. रा. के. बाळ, कॉन्ट्रॅक्टर श्री. दा. ह. रानडे, श्री. राजाभाऊ रानडे व श्री. रावसाहेब मराठे, सेवानिवृत्त कले-क्टर श्री. मर्ढेकर, डॉ. न. का. घारपुरे, प्रो. वा. गो. परांजपे, प्रो. दे. द. वाडेकर, प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी, श्री. रा. दा. देसाई, रावसा. र. लु. जोशी, श्री. दि. वि. कांळे, श्री. दा. न. शिखरे, श्री. बाबासाहेब देशपांडे, प्रो. ओतूरकर, वाडिया कॉलेजचे प्रो. तुळपुळे, प्रो. मा. रा. परांजपे, श्री. य. रा. दाते, श्री. श्री. ल. आपटे, सेवानिवृत्त सबजज श्री. भिडे, श्री. कृष्णराव मराठे, श्री. गोपीनाथ तळवलकर, श्री. निरंतर, श्री. तांबेशास्त्री, श्री. य. श्री. रुद्र, श्री. रा. गो. कानडे, श्री. वि. धों. कुलकर्णी, श्री. सोनूताई काळे, सौ. येसूबाई कुलकर्णी, कु. मैनाताई दादाणे, इ.इ.

बरोबर ८॥ वाजतां कार्यक्रमास सुरुवात झाली. प्रथम साहित्यपरिषदेचे अध्यक्ष श्रीमंत **सरदार माधवराव किबे** हे सर्वांचें स्वागत करतांना म्हणाले की, आज आपलें स्वागत कर-ण्याचा मान मला मिळाला याबद्दल मी आभारी आहें. हा मान खरोखर श्री. नानासाहेब चापेकरांचा होता. पण मागे राहण्याचा त्यांचा स्वभाव असल्यामुळे मला हें कर्तव्य करावें लागत आहे. मी कोनशिलासमारंभास हजर राहूं शकलों नाहीं व एका अर्थानें कर्तव्यास च्युत झालों म्हणून आज मुद्दाम येथे येऊन मी तें कर्तव्य पार पाडीत आहें. आजची आपली इमारत हें औंधच्या राजेसाहेबांच्या कृपेचें फळ आहे. ही जागा त्यांनी परिषदेस अत्यंत सवल-तीने दिल्यामुळे येथे आज इमारत उभी राहत आहे. आज दिसतें आहे तेवढ्यांतच या इमारतीचें काम पुरें झालें असें नाहीं; तर हा केवळ साहित्यमंदिराच्या भावी भव्य इमारतीचा

प्रारंभ आहे. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेला या कामीं साहाय्य करा अशी आपणाजवळ याचनाहि करावयास मला हरकत वाटत नाही. या पुण्यभूमीबद्दल बाहेर द्वेष आहे असें मी म्हणत नाहीं. पण असूया मात्र आहेच. तरी पण जळगांव येथील संमेलनाच्या प्रसंगीं सर्वांनी साहाय्य केल्यामुळे येथे आज इमारत झाली आहे. परिषद्-संमेलन-वाद मिटला आहे. आपणांस मिळालेल्या प्रांतिक स्वायत्ततेच्या दिवसांत प्रांतिक भाषांचा उपयोग केला जाईल. कारण सामान्य जनतेला राजकारणांत भाग घ्यावा लागणार आहे, आणि ते आपल्या मातृभाषेचाच उपयोग करतील. आजच्या समारंभाला श्रीमंत बाबासाहेब इचलकरंजीकर यांच्यासारखा विद्वान अध्यक्ष लाभला हें आपलें परम भाग्य होय. ज्या वेळीं संस्थानिकांचें आपआपल्या संस्थानांतील भाषांकडे दुर्लक्ष झालें होतें तेव्हापासून श्रीमंत बाबासाहेब आपल्या भाषेकरिता प्रयत्न करीत होते. त्यांचा आशीर्वाद आपणांस या शुभ प्रसंगीं लाभणार आहे. या वेळीं मी आपलें स्वागत करतों व श्रीमंत बाबासाहेब घोरपडे यांनी अध्यक्षस्थान स्वीकारावें अशी त्यांना विनंती करतों.

यानंतर या सूचनेस दुजोरा देतांना श्री. तात्यासाहेब केळकर म्हणाले की, परिषदेच्या उद्‌घाटन-समारंभाकरिता श्रीमंत बाबासाहेब आले याबद्दल त्यांचा मी आभारी आहें. साहित्यिकाला साधन फारच थोडें लागतें. कागद, दौत, टांक आणि डोकें; व तें असतेंच. पण प्रत्येकाने आपापल्या घरीं काम करण्यापेक्षा एकत्र आल्याने काम बरें होतें; म्हणून संस्था पाहिजे. संस्था म्हटली म्हणजे नांव व वास्तव्य पाहिजे. त्यांपैकी आतापर्यंत या संस्थेला नांव होतें. आतां वास्तव्य लाभत आहे. परिषदेंत पूर्वी अंतःकलह फार होते. परंतु ते सुदैवाने आता दूर झाले आहेत. म्हणून यापुढे साहित्यविषयक भरीव काम होईल असें मानावयास हरकत नाही.

यानंतर येथील लॉ कॉलेजचे प्रि. ज. र. घारपुरे सदर सूचनेस दुजोरा देतांना म्हणाले की, रा. सा. रानडे यांच्या प्रयत्नाने साहित्यपरिषदेचा प्रारंभ झाला. मालकीची इमारत असणें हा जो अभिमानाचा भाग असतो तो योग या संस्थेबाबत आज जमून येत आहे व या प्रसंगीं श्रीमंत बाबासाहेब अध्यक्ष लाभले आहेत हा अपूर्व योग आहे. नंतर प्रो. वा. म. जोशी अध्यक्षांच्या सूचनेस पाठिंबा देतांना म्हणाले की, कोणत्याहि मंगल प्रसंगीं जोशाच्या हातून कार्यक्रम व्हावा लागतो. आणि या कल्पनेमुळेच मला बोलावयास उभें केलें असावें. आज अध्यक्ष कोणी तरी साहित्यिक पाहिजे होते व आजचे अध्यक्ष तसे लाभले आहेत. हरतऱ्हेच्या विषयांची त्यांना माहिती आहे. मीं नीतिशास्त्रावर एक पुस्तक लिहिलें व त्यामुळे, मला वाटलें, मला या विषयाची बरीच माहिती आहे. पण इचलकरंजीला मी व्याख्यानास गेलों व तेथे मला दोन चार प्रश्नांत श्रीमंतांनी अडविलें. अनेक विद्वानांबरोबर संभाषण करण्याचे प्रसंग येत असल्यामुळे संस्थानिक बहुश्रुत होतात म्हणून धंदेवाईक साहित्यिकांपेक्षा ते पुष्कळ वेळां जास्त हुशार असतात. बाबासाहेबांनी पुण्यांतील किती तरी संस्थांना देणग्या दिलेल्या आहेत. याचा अर्थ मी त्यांना या प्रसंगीं संकटांत घालूं इच्छितों असा नाही. तरी पण मला आशा आहे की, आज नाही उद्या येथे इचलकरंजीकर हॉल आपणांस दिसेल. यापूर्वी श्रीमंतांच्या उदार देणगीने आमच्या हिंगण्याच्या पाठशाळेंत इचलकरंजीकर हॉल नुकताच तयार झाला आहे हें आपणांस माहीत आहेच.

यानंतर अध्यक्षांना श्री. किबे यांनी पुष्पहारमंडित केल्यावर परिषदेचे एक चिटणीस रा. सा. र. लु. जोशी यांनी खालील मंडळीकडून शुभसंदेश आल्याचें सांगितलेंः श्री. सौ. इंदिराबाई महाराणीसाहेब होळकर, जमखंडीचे राजेसाहेब, मिरज धाकटी पातीचे अधिपति,

देवास धाकटी पातीचे अधिपति, फलटणचे राजेसाहेब, रा. ब. प्रि. दामोदर गणेश पाध्ये, निजाम विजयचे संपादक, रा. सा. कोल्हटकर (सांगली), डॉ. बा. गं. खेर, श्री. भास्करराव जाधव, औंधचे दिवाण श्री. दर्शने, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री कोगजे, नागपूरचे प्रि. ओक, रा. ब. अंजनगांवकर, कवि तिवारी, श्री. पांडुअण्णा शिराळकर, प्रि. म. का. कारखानीस, रा. ब. चिन्मुळगुंद, रॉयल इन्स्टिट्यूटचे प्रो. परांजपे, प्रो. पां. वा. काणे, श्री. हर्षे (पॅरिस) इ. औंध आणि भोर संस्थानच्या राजेसाहेबांचीं अभीष्टचिंतनपर पत्रें समारंभानंतर मिळालीं.

संदेशनिवेदनानंतर परिषदेचा मागील थोडासा वृत्तांत सांगतांना कार्याध्यक्ष रा. सा. **नानासाहेब चापेकर** म्हणाले की, "महाराष्ट्र परिषदेच्या इतिहासांत आज क्रांति घडून आली आहे. त्यामुळे आजचा दिवस भाग्याचा आहे. आपणापैकी पुष्कळांना कल्पना करतां येणार नाही. सन १९२८ पूर्वी ही परिषद् म्हणजे मुंबईसारख्या ठिकाणीं एका नाक-पुडीएवढ्या खोलींतली जुनीपुराणी लहानशी ट्रंक होती. आज लहानशीच कां होईना पण स्वतःच्या इमारतींत संस्था सुप्रतिष्ठित झाली आहे. माणसाप्रमाणे संस्थेची स्वतःची इमारत झाली म्हणजे तिची प्रगति होते. आमच्याजवळ आजमितीस दोन हजार ग्रंथ आहेत; कांही लोकांना अशी शंका येते की, ही इमारत पुण्यांत झाली म्हणून ही पुणेकरांचीच वतनवाडी तर झाली नाही! त्यांना मी असें आश्वासन देतों की, जीं जीं माणसें पुढे येतील त्यांच्या हवालीं आम्ही हें साहित्यपरिषदेचें कार्य देण्यास तयार आहोंत. तीन महिन्यांनी नवीन निवडणुकी होणार आहेत. तेव्हा आजचें कार्यकारी मंडळ उत्क्रांत होणार आहे. मी तर या निवडणुकीस उभाच राहणार नाही. पण कार्यकारी मंडळाच्या सदस्यांपैकी इतर कोणीहि निवडून येण्याकरिता खटपटी करणार नाहीत असें मी खात्रीपूर्वक सांगतों. कोणी म्हणतील कीं, ही दगडमातीची इमारतच आमच्या हवालीं करणार ना! पण ध्यानांत ठेवा की, सन १९२८ पूर्वी परिषदेचें नांव पुष्कळांना माहीतहि नव्हतें, आज तिला योग्यता व महत्त्व प्राप्त झालें आहे. अशी कामगिरी तिच्यामागे आम्हीं तयार करून ठेवली आहे. साहित्यपत्रिकेच्या द्वारां महत्त्वाचें अभ्यसनीय तीन हजार पृष्ठांचें प्रगल्भ वाङ्मय तयार झालें आहे. आजच्या कालांत नाटकें-कादंऱ्यांत रुतलेल्या मुंबई विद्यापीठाचे पाय त्यांतून सुटतील व त्याबाहेर कांही वाचनीय आहे अशी विद्यापीठाच्या चालकांची कल्पना होईल तेव्हा अभ्यासकाला पत्रिकेचीं हीं पानें चाळणें भाग पडेल.

"पुढल्या सालापासून परिषदेतर्फे परीक्षा घेतल्या जाणार आहेत. मुंबई विद्यापीठाने अभ्यासक्रम बदलावा म्हणून प्रयत्न चालू आहेत. शुद्धलेखननिर्णयपरिषदेने आपलें कार्य केलें आहे. सध्या मराठी भाषा फार अशुद्ध झाली आहे. रस्त्यावरच्या पाट्यांत तर हल्ली इतकें अशुद्ध असतें की, डोळे मिटून चालावेंसें वाटतें. तें राहूं द्याच, पण वर्तमानपत्रें व मासिकें यांत पांच ओळी शुद्ध लिहिलेल्या कोणीं दाखविल्यास मी त्यास १०० रुपये इनाम देईन अशी घोषणा एखाद्याने केली तर त्याला आपल्या पिशवीचें तोंड उघडावें लागणार नाही! आमच्या शुद्धलेखना-प्रमाणे पुष्कळ पुस्तकें लिहिलीं जात आहेत व मुंबई विद्यापीठालाहि आमच्या शुद्धलेखनाला मान्यता द्यावी लागेल. १९३३च्या नंतर संमेलन ठरावांची अंमलबजावणी झाली आहे. परिषदेचें प्रत्यक्ष कार्य करणारे म्हटले म्हणजे अध्यक्ष, कार्याध्यक्ष व चिटणीस हे होत. ह्या सर्वांच्या सहकार्याने मला या गोष्टी करतां आल्या याबद्दल मी त्यांचे या प्रसंगीं जाहीर आभार मानतों. माझ्या देखत १ अध्यक्ष, ३ कार्याध्यक्ष व २० चिटणीस झाले. कार्यकारी मंडळांत ८० पेक्षा जास्त लोकांचा संबंध येऊन गेला. कांही लोक म्हणतात की, ८-१० लोकांच्या हातांत ही संस्था आहे, व

ते चळवळ करतात. वरील आंकड्यांवरून हा नुसता भ्रम आहे असें दिसून येईल. आजच्या अध्यक्षांचा आम्हांस सदैव पाठिंबा मिळत असे. त्यांनी अलिबाग येथे १९०१ साली 'जंगल' या विषयावर टीकात्मक भाषण केलें. तेव्हापासून मला त्यांच्याबद्दल आदर वाटत आहे."

अशा आशयाचें श्री. नानासाहेबांनी भाषण करून अध्यक्ष श्रीमंत बाबासाहेब इचलकरंजीकर यांना परिषदेची इमारत खुली करण्यास विनंती केली व तीस अनुसरून श्रीमंतांनी टाळ्यांच्या गजरांत परिषदेच्या इमारतीचें चांदीच्या किल्लीने उद्घाटन केलें. या वेळीं श्री. तांबे शास्त्री यांच्या गायनशाळेंतील मुलींनी सुस्वर आवाजांत कवि गिरीश यांनी केलेलें पद म्हटलें.

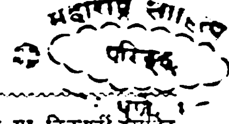
नंतर परिषदेचे दुसरे चिटणीस श्री. चिं. ग. कर्वे यांनी थोडक्यांत इमारतीची माहिती सांगितली. ते म्हणाले की, इमारतीसाठी मागे तीन हजार रुपये जे मिळाले, त्यांचा स्वतंत्रनिधि करून ठेवला होता. १९३५ सालीं श्रीमंत औंधकरांच्याकडे त्यांच्या गोटांतील इमारतीपुरेशी जागेची मागणी करतां अवघ्या तीन महिन्यांत त्यांनी परिषदेस ही जागा दिली. याबद्दल त्यांचे शतशः आभार मानले पाहिजेत. श्रीमंतांनी ही सहा हजार चौरस फूट जागा केवळ दरसाल १५ रुपये भाड्याच्या स्वामित्वाने दिली आहे. संपूर्ण इमारत दुपाखी दुमजली आहे. पण तूर्त कचेरीचा एक भाग बांधला आहे. ता. १८-१०-१९३५ रोजीं रा. ब. पाध्ये यांच्या हस्तें कोनशिलासमारंभ झाला असला तरी गेल्या तीन महिन्यांतच इमारतीचें सर्व काम झालें. परिषदेचे स्थापत्यमंत्री रानडे बंधु कॉन्ट्रॅक्टर व ठेकेदार शिल्पशास्त्रज्ञ श्री. करमरकर यांनी परिषदेला बहुमोल मदत केली आहे. ही सुंदर आणि भक्कम इमारत त्यांच्या दीर्घ परिश्रमाचें फळ होय. परिषद् त्यांची अत्यंत आभारी आहे. या इमारतीच्या बांधकामास लागलेल्या सहा हजार रकमेपैकी अद्यापि अदा न झालेल्या तीन हजार रुपयांचा बोजा श्री. नानासाहेबांनी आपल्या शिरावर घेतला असून त्या रकमेच्या देणग्या त्यांनी मिळविल्या आहेत. आतापर्यंत १६६० रुपये रोख मिळाले असून १८०० रुपयांचीं आश्वासनें आहेत. कै. हरिभाऊ आपटे यांच्या पत्नींनी एक हजार रुपये देणगी देण्याचें आश्वासन मागेच दिलें असून ती रक्कम लौकर मिळाली तर या मांडवाच्या जागीं तात्पुरतें सभागृह बांधतां येईल.

शेवटीं श्री. कर्वे यांनी देणग्या देणाऱ्यांची नांवें वाचून दाखविलीं. तदनंतर कांही हितचिंतकांचीं भाषणें झालीं. सुरवातीस धुळ्याचे सुप्रसिद्ध समर्थभक्त श्री. शंकरराव देव यांचें भाषण झालें. ते म्हणाले की, पुण्याबाहेरचा म्हणून मला उभा केला आहे. मी बाहेरचा असूनहि येथे बोलावयास उभा राहिलों. कारण माझ्यासारखी मंडळी पुण्याकडे महाराष्ट्राची राजधानी या दृष्टीने पाहात आली आहेत. पुणें हें साहित्याचें केंद्र आहे. अशी साहित्याच्या बाबतींत पुण्याकडे पाहण्याची आमची दृष्टि आहे. या पुण्यांत कितीतरी शाळा कॉलेजें आहेत. अशा शिक्षणसंस्थांचें माहेरघर या नात्याने या पुण्याकडे आम्ही आदर्श म्हणून पाहात असतों. (अध्यक्ष—I wish it to be true.) अध्यक्ष म्हणतात ही सदिच्छा अंतःकरणपूर्वक असावी. म्हणजे अद्याप त्यांना या बाबतींत शंका आहे. (अध्यक्ष—नव्हे, खात्री आहे.) पण माझ्या जिल्ह्यापुरतें तरी मी सांगतों की, आम्ही पुण्याकडे असूयेने पाहात नाही! दहा दिवसांपूर्वी मी येथे आलों तेव्हा या ठिकाणीं मला केरकचरा दिसला. पण दहा दिवसांत आज येथे किती तरी सुंदर मंडप उभारलेला दिसत आहे. आपण बसलों आहों त्या जागेवर मुख्य इमारत उभारावयाची आहे, पण ती केव्हा उभी करूं तें त्यांनी सांगितलें नाही. हें मला आवडलें नाही. महाराष्ट्राची उमेद

मुलांना पुरुषसूक्त, वैश्वदेव वगैरे शिकवीत. त्याचा हेतु हा की, मुलांची वाणी शुद्ध व्हावी. पण हल्ली अशुद्ध भाषा होत चालली आहे. त्यामुळे आमच्याधारख्यांना ती नीट समजत नाही. म्हणून विशेषतः ब्राह्मणांनी व इतरांनीहि आपली वाणी सुधारणें जरूर आहे. मोडी लिपी मागे पडत चालली आहे. तिच्या पुनरुज्जीवनाबद्दल आपण प्रयत्न करावेत. सध्या गायकी चीजांचें मराठीकरण चालू आहे, तसेंच भाषेचें शुद्धीकरणहि चालू आहे. फारशी-अरबी शब्द मराठींत नकों म्हणतात, पण संस्कृतहि नसावेत असें मी म्हणतों. श्री. हरिभाऊ आपटे हे मराठी फार शुद्ध लिहीत असत म्हणतात. कारण ते शाळेंत संस्कृत शिकलेच नव्हते ! वर्तमानपत्रकार इंग्रजी तारांची वाटेल तशीं भाषांतरें करूं लागले म्हणून भाषेची ओढाताण झाली आहे. याचें कारण, कोणी त्या बाबतींत बोलणारा नाहीं. हिंदी-उर्दूची करा वरें ओढाताण पाहूं ! मराठींत संस्कृत शब्द जे आहेत त्यांऐवजी मराठी शब्द वापरावेत. हल्लीच्या बायकांना आज सासवा नको असतात त्याप्रमाणे मराठीच्या या आजेसासूला काढून टाका. मराठी भाषा पूर्वी बायकांनी शुद्ध ठेवली होती, पण आता बायकाहि बऱ्याच शिकूं लागल्या आहेत. त्यामुळे मराठीचा ऱ्हास होण्याची अधिक भीति आहे. वास्तविक मराठी भाषेची सर्वांगीण सुधारणा होण्याकरिता महाराष्ट्र विद्यापीठ लौकरच स्थापन झालें पाहिजे.

"सध्या बायकांना पूर्वीसारखीं दळण, कांडण, पाणी आणणें, धुणें वगैरे कामें नाहीत. त्यामुळे रिकामा फार वेळ सांपडतो व वेळ घालविण्याकरितां कांही तरी साधन लागतें. पूर्वी 'करमणूक'सारखें चांगलें पत्र असे. पण सध्या भलत्या वाङ्मयाचा प्रसार फार वाढला आहे, व वेळ घालविण्याचें साधन म्हणून असल्या वाङ्मयाचा खप होतो. अशा वेळीं कांही तरी उत्तम वाचनीय लिखाण मिळालें पाहिजे. असलें चांगलें लिखाण निर्माण झाल्याशिवाय असल्या लिखाणाला दोष देण्यांत अर्थ नाही. सगळ्या बाबतींत आमचाच दाम खोटा आहे. असलें वाङ्मय आपण घ्यावयाचेंच नाही असा निश्चय केला तर उद्या असलें वाङ्मय बंद पडेल. चांगलें वाङ्मय निर्माण करण्यासाठी पैसे खर्च करण्याची आमची तयारी आहे. आमचे मित्र प्रि. घारपुरे येथे आहेत. त्यांच्या विचाराने या बाबतींत कांही तरी कार्य करण्याची आमची इच्छा आहे. अनुताईंनी चिखलांत दगड टाकूं नये असें आम्हा वडीलधाऱ्या मंडळींना वाटत होतें; पण त्यांनीं स्वयंस्फूर्तीने पत्र लिहिलें. परंतु त्यामुळे त्यांजवर गहजब करण्यांत आला आहे. आमच्या दैवताची विटंबना करण्यांत आली. आमच्या धर्मासंबंधाने, स्त्रियांसंबंधाने कोणीं कांही केलें तरी आम्ही कांही करीत नाही. आम्ही नेभळे असल्यामुळे आमचे देवहि नेभळे बनले आहेत. मुसलमानी किंवा शीख धर्माबद्दल असें लिहून पाहा पाहूं ! आमची ही लाचार स्थिति बदलली पाहिजे."

यानंतर प्रो. द. वा. पोतदार यांचें आभारप्रदर्शक भाषण झालें. ते म्हणाले की, मी इतके दिवस परस्थ होतों, तो आजच स्वस्थ झालों आहें. निझाम राज्यांतून, नांदेड वगैरे जुन्या मराठवाड्यांतून रत्नाकरापर्यंतच्या प्रदेशांतून मीं प्रवास केला. त्या सर्व ठिकाणीं मला मराठी भाषेविषयी अभिमान व कळकळ दिसून आली. पुण्यांत माणसें होतात असें आता अध्यक्षांनी सांगितलें. पण येथे माणसें होत नसून निरनिराळ्या ठिकाणचीं माणसें पुण्याला लागतात. पुणें हें माणसें लागण्याचें बंदर आहे व तीं येथे येऊन काम करतात. आता श्री. नानासाहेब देव यांनी खऱ्या महाराष्ट्रातर्फे पुढील कार्याबद्दल आपल्याला आदेश दिला आहे. आम्ही पुढील कार्याचा बेत जाहीर करणार होतोंच, पण खऱ्या महाराष्ट्राच्या

आदेशाची आम्ही वाट पाहात होतों. आता पुढील संवत्सराच्या आंत या ठिकाणीं मंदिर उभारलें जाईल. अर्थात् संवत्सर केवढें असावयाचें हें परिस्थितीवर अवलंबून राहील.

शेवटीं प्रो. पोतदार यांनी सदर इमारतीला जागा देणारे औंधचे श्रीमंत राजेसाहेब, साहित्यमंदिराला देणग्या व इतर मदत करणारे, मांडव घालणारे दाते, इमारत बांधणारे व त्या कामीं सल्ला देणारे स्थापत्यविशारद करमरकर व रानडे बंधु, स्वागतपर पद्य म्हणणाऱ्या विद्यार्थिनी व त्यांचे शिक्षक श्री. तांबे व समारंभाला हजर असलेली मंडळी या सर्वांचे आभार मानले.

नंतर कुमारी दातार यांनी श्री. कृ. कोल्हटकरकृत "महाराष्ट्रगीत" सुस्वर आवाजांत गायिलें. या राष्ट्रगीताच्या वेळीं सर्व मंडळी उभी राहिली होती. शेवटीं सर्वांना पानसुपारी फुलें वांटण्यांत आल्यावर हा समारंभ सुमारें ११ वाजतां आटोपला.

[हल्लीं पॅरिस येथे डॉक्टरेटचा अभ्यास करीत असलेले परिषदेचे सभासद श्री. हर्षे यांच्या खटपटीने पुढील संस्था पॅरिस येथे स्थापन झाली आहे.]

ASSOCIATION DES ÉTUDIANTS HINDOUS

9, rue du Sommerard, Paris V

Tel. Danton 81-05

Pre'sidents d'Honneur : Monsieur A. Foucher, Membre de 1'Institut; Professeur a la Sorbonne; Madame Sylvain Lèvi.

The object of the Association is to furnish information and give advice to Indian students prosecuting or wanting to prosecute their studies in Paris, and to organize meetings with the object of bringing the Indian students into contact, socially and intellectually, with the French and the foreign students. The Association has no political activities and chooses to remain above all parties.

Indian Students studying in Paris can become "Membres Actifs". Foreign Students and also Indian Students studying in other Universities are very cordially invited to become "Membres adhe'rents".

All persons who are interested in furthering the objects of the Association will be admitted with pleasure as "Membres sympathisants".

Fees: Membre actif—20 fr. per year.
Membre adhe'rent—10 fr. per year.
Membre sympathisant—Any contribution will be received with thanks.

A social meeting is held ordinarily on the Third Sunday of every month. Previous notice will be given of other meetings.

Office-bearers (1936-37): *President*: Dr. B. T. Keskar, D.Litt. *Vice-president*: Mr. M. C. Ghose. *Treasurer*: Mr. R. G. Harshe. *Members*: Mr. G. P. Metha; Mr. A. K. Imtiyaz. *Secretary*: Dr. B. C. Bose. Inquiries may be addressed to the Secretary.

Principles which should govern Definition of Parts of Speech *

[मिस् एच्. एम्. लॅवर्ट, पुणें]

General Principles

1. Grammer is the study of the function (work) of words in the expression of thought, and the forms which words assume in performing these functions. Form is subordinate to function. The purpose of grammar, like that of all sciences, is to observe, not to control or dictate. Science in every branch is a means, not an end. By observation of existing facts, and the discovery of the laws which describe the habits of things as they are, all sciences lead us to the discovery of the truth. They are our servants, not our masters. This is true also of grammar. Grammar has this special function, that being the science of language, its laws being the description of language habits, it is the servant of logical thought and literary expression. It makes us conscious of our language experience, and therefore makes that experience available for our further guidance. Its function is to observe the working of the 'tools' or 'material' that we use in expressing thought, and the form which they assume in that working.

Now elaboration has no place in scientific thought. The method of all sciences is to observe, analyse and classify according to the simplest fundamental principles.

2. We proceed to define the qualities of the good grammarian, the scientist in the sphere of language forms. He is one who has the power to perceive by observation, analysis and classification, the essential forms of speech as the medium of expressing thought. As a scientist he must be free from all prejudice either of past tradition or of present convention. (We are speaking here of the grammatical study of modern languages as spoken to-day, not of the historical grammarian, who traces the origin of words and the history of their forms. That is another branch of language study better called philology or morphology. The modern grammarian's work is the observation of what is spoken to-day not even what 'ought' to be spoken, for grammarians of modern living languages cannot control the movement within the language which represents its 'livingness', they can only observe and describe habits, which we call 'rules.'). The good grammarian must have the power to analyse thought without prejudice, he must be trained to be able to see truth by perceiving essentials and distinguishing them from non-essentials. This and this

* मराठी व्याकरणपरिषदेंत वाचलेला निबंध.

alone will preserve him from the three temptations to which the grammarian often falls a prey.

a. Too great simplification, by failing to see the essential differences in the function of words in the expression of thought. An illustration of this is found in the tendency among some Marathi grammarians to reduce the parts of speech to three—noun, verb and 'indeclinable.' The function of noun and adjective, of verb and adverb, is not the same. A logical examination of their functions will make it impossible to group together words having widely differing functions in the expression of ideas. To reduce the parts of speech to these three classes is to confuse the study of the parts of speech with the analysis of sentences.

b. Too much elaboration, or complication. An illustration of this tendency is found in the tendency to increase the number of the parts of speech to eleven or twelve. This arises out of a confusion between function and form as being the main guide. As remarked above, form is subordinate to function, it is not a co-ordinate principle for refining grammatical categories. —Take for example the two sentences:—

तो हळू हळू चालतो. तो चांगला चालतो.

In both cases here, the work of defining, modifying the meaning of the verb is done by an adverb. In the first sentence the adverb is uninflected. In the second sentence it is inflected. But the *work*, the function, remains the same, that of modifying the meaning of the verb. The fact that one is inflected and the other uninflected does not make their function differ; and therefore does not make them different parts of speech. In describing adverbs we must refer to both types, when we are going into details and sub-categories; but in order that we may keep before us, and convey to the children in our schools, the essential nature of an adverb, we must first examine what its work is. Later will come the time to teach children the sub-divisions of each main category. The inflectable and the uninflectable adverbs are sub-divisions according to *form* of the class of words which are called adverbs according to their *function*. They are not different parts of speech.

It should be mentioned here that the division of adverbs into *inflectable* and *uninflectable* adverbs does not, in the minds of some grammarians, refer to such adverbs as were given above. By many the division is made between inflected and uninflected adverbs. This is due to an even greater confusion of thought. Take for example the adverb मोठ्याने. This is called by some an inflected adverb as opposed to the adverb हळू, which is said to be uninflected. But the word is not inflected as an adverb, as is the case with the adverb चांगला, which often takes the same gender and number as the verb; it

is an adjective inflected in the genitive case in order that it may be used as an adverb. It is, therefore, in this case an adverb of the same class as हळू, which does not change its termination to suit the gender and number of the verb.

Another illustration of the confusion of form with function which gives rise to unnecessary elaboration is the tendency to make separate category for such particles as च, ही, देखील, सुद्धा. But these emphatic particles never occur as independent words in a sentence, and therefore have no grammatical function, though they add a shade of meaning to the words to which they are attached. For instance, तो आताच आला. तोच आला आहे. मी तें पाहिलें सुद्धा नाही. मजजवळ एकहि पैसा नाही. These emphatic particles do not change the function of the words to which they are attached. and therefore they are not separate parts of speech. तो and तोच are equally performing the function of pronouns. The change in the meaning or emphasis is a matter of thought, not of function and form.

c. The third temptation of the grammarian is that of confusing the normal grammatical function of words with their idiomatic use. An illustration of this may be taken from the English expression 'Now then'. These words are both adverbs of time. But in the following sentences it will easily be seen that the use of these words in the second pair of sentences is purely idiomatic.

I. I am *now* in this hall. (At noon) I was *then* at home.
II. *Now then*, be quiet, I want to go to sleep.
This, *then*, is what I am trying to do (now).

In the second pair of sentences those two words do not perform the usual function of adverbs in a sentence. They are, therefore, in these contexts, 'freaks' (as far as their function is concerned) such as are found in all scientific observation.

A parallel illustration of this in Marathi, a case in which this confusion has occurred between normal and the 'freak', and the tendency to create a new category for 'freaks' is observable, is the following use of आपला, e. g., in the sentence मी आपला जातों. The word आपला is an adjective, or an adjectival form of a pronoun. But here it is used simply for emphasis, to add 'colour'. We cannot obviously parse it according to its normal function, because it is not performing that function here. It is a 'freak' in this context, and all we can do is to describe it as such and leave the matter there. It is an adjective used idiomatically to add picturesqueness to the meaning, contrary to its usual function. Grammar is the study of the normal, and its rules are the description of normal habits of speech. There are idioms in all languages which defy the explanation of the grammarian, just as there are freaks and abnormalities in nature which defy the power of scientists in their attempts to explain the normal

facts of life. In other branches of science scientists do not create new classes for every freak. Then why in the science of grammar ?

Application of principles in detail

Let us examine now the part of speech commonly accepted in many languages, and see whether they will bear examination according to the above principles. What we want to observe is that each has its own independent work to do in the expression of ideas, and no other of the parts of speech defined can do that work. Approaching the definition of the part of speech from the point of view of European languages we must be careful. We must not accept these eight parts of speech because they are traditional, but because, judged by a logical and unprejudiced analysis, they are true and essential. (And here it should be remembered that many European languages have a common origin with Indian languages, and therefore, we are likely to find similarity in the method of expressing ideas.) Then, before we add any other categories to these eight we must be convinced by the facts, not by the conventions of prejudiced persons, that there is still another class of words which perform a distinct function not yet accounted for by any of these eight classes.

Noun : Function is to name a living being, an object, or an idea.

Pronoun : To stand instead of a noun to avoid unnecessary repetition.

Adjective : To define the living being, object or idea, named by the noun.

Verb : To state a fact of action or suffering about a living person, object or idea.

Adverb : To define the scope of a verb, adjective, or other adverb, i. e., modify its meaning.

Preposition : To show relation between two ideas.

Conjuction : To join together words or sentences expressing two or more ideas.

Interjection : To express feeling directly, i. e., without describing it.

No one of these words, without modification, can do the work of any word of another class in its normal use. And these eight functions seem to be those which are essential, and also sufficient, for the expression of local thought.

Note—With regard to the teaching of grammar, two importantpoints should be remembered.

i. The great truths, fundamental principles, of any science are very simple. It is possible to present them in simple language to small children. If we are regarding as a fundamental truth, e. g., a main category, something which cannot be presented to small children, we should think again.

ii. Grammar, in contrast with other subjects such as history, teaches nothing new. It is a training in the observation of our experience, a description of our own habits of speech. By becoming conscious of our experience we are enabled to use it more effectively for self-training and development.

सैतान !

(छंद : वैनायक)

[महाकवि मिल्टनच्या 'Paradise Lost' ह्या महाकाव्याच्या 'नष्टनंदन' या भाषान्तरांतील चवथ्या सर्गांतील पहिल्या शंभरावर ओळी.]

हन्त, ध्वनि भयसूचक, त्यांहिं ऐकिला
स्वर्गभीं दुमदुमतां, ज्यांहिं देखिला
[1]'साक्षात्कारीय' ग्रंथ,—नादला तदा,
'दानव' ये क्रुद्ध पुनर्युद्ध कराया,
सूड घ्यावयास 'मानवा'वरी यदा,—
"यातना अहो, पृथिवीवासियां !–" असा.
ज्या ध्वनिनें, अवसर असतांच, सुचविली
मातापितरांस आद्य, गुप्त शत्रुची
तत्सन्निध आगति; की संकटमुक्ति–
तन्मारणजालमुक्ति होत ! !...काय की,
आगत सैतान अता खालती, पुरा
चवताळुनी, क्रोधानें जळत पातला,—
दोष घडविण्याआधि, प्रथम भुलविण्या
या मानवजातीला अखिल; तत्पर,
मनुबाळावरती निर्दोष कोवळ्या
हानि प्रथमयुद्धाची भरुन काढण्या,
अन् वचपा पतनाचा नरककर्दमीं.
दूरस्थित, निर्भय, परि स्वीयगतिमधें
संतुष्ट न, जरि सुधीर; दर्पवल्गना
करण्याला उचित मिष न; आरभिला तैं
भागीरथ स्वप्रयत्न, परि जन्माच्या
वेळिंच जो गड्गडुनी, कढकढे हृदीं
संकुल; उल्हाटयंत्र राक्षसी जणू
उलटत त्यावरिच परत; भीति भीषणा
नी शंका कुटिला कुणि ओढि मागुनी
क्षुब्ध विचारांस, तळांतून खळबळे
'नरक, अन्तरांत भिने तैं, कारण की
आणियला 'नरक अन्तरांत' भोवती,
सळसळता; पळणें नच एक पाउल
'नरका'पासून शक्य, नी तसेंच ना
स्वतःपासून, जरी करि स्थलान्तर :
जागवी अता विवेक घोर निराशा
निद्रित जी, जागविते कटुसंस्मरणें—
पूर्वस्थिति, सद्यःस्थिति, आणि भविष्यत्
कटुतर भवितव्यस्थिति; आधिकष्ट हीं
स्वाभाविक, घोरकृतींतून निपजणें.
खिळवी स्वव्यथितनेत्र, खिन्न कदाचित्
दृष्टिपुढे प्रसृत रम्य 'अमरोद्यानीं',
कधि स्वर्गावरि, आणि पूर्ण तळपत्या
'सूर्या'वरती खमध्यसौधिं जयाचें
तुंग अधिष्ठान. परिभ्रमुन बहुत तो
दीर्घ उसासे टाकित, वदला ऐसें :
"हे, तूं अभिषिक्त अतुल अग्रवैभवें,
अद्वितीयसाम्राज्यांतुन निहाळसी,
अधिदेवच ह्या नवीन सृष्टिचा जणू;
नी विलोकितां जयास सकल तारका
ओशाळुन शीर्ण शीर्ष लपविती; तुला
सांगाया आगत मी, परि न हितवचें,
किंवा नच नामवंततेंत वर्धन
तव करण्या, भो सवितर ! तुजसि कथाया,
केवी तव किरण तिरस्कार्य मानितों
जे देती स्मरण करुन की, कुठल्या मी
उच्चस्थानावरुनी भ्रष्ट जाहलों,
अन् कैसा तव गोलाच्याहि वरिवरी
वैभवशालीन एकदा प्रकाशलों,
तोवरि जैं दर्प आणि महदाकांक्षा
दुष्ट, अधःपतन करवि, स्वर्गि झगडतां
स्वर्गीच्या अप्रतिमट सम्राटासी :
हाय, काय कारण ! ना युक्तसा तया
बदला हा मजकरवीं, की जया तयें
निर्मियलें तेंवि, जेंवि मी असें तदा
प्राधान्यीं उज्वल, नी साधुतेमुळे
उपहास न कोणाचा कृत, न कठिण वा
तत्सेवा. शक्य कांहितरी असेल का,
किंचिदून स्तवनसुमन उधळणिपेक्षा,
सहज देय उलट भेट जी ? आभारां—
त्याचे ते देयसेच—अर्पणें तयां !
तरिही तत्साधुकृती सर्व कुटिलशी
ठरली मम ठायिं, अंतिं; आणि धुमसवी
केवळ तद्वेष; उंच उन्नत इतुका

[1] Apocalypse—'revelation'; seen by Apostle John, last Bible Bk.

मी त्याचें धिक्करिलें दास्य, वाटलें
चढलों जरि एक अधिक पायरी तरी
सर्वाधिक उच्च खचित, आणि देउन
एकपलीं ऋण महिष्ठ, जें कृतज्ञता-
ऽनंतभाव सहज, किती भारभूत जें !–
चाले जरि फेड सतत, तरि फेडायाचें;
विस्मरलों त्यापासुन घेतलें किती,
आणि जाणलें न की, कृतज्ञ मानस
ऋणको तरि ऋणको नच, फेड तरि करी,
ऋणयुक्त नि ऋणविमुक्त एकसमयिं तें;
ओझें मग कसलें ! हा:, नियति बलवती
त्याची जरि करती कुणि क्षुद्र किन्नर
मजला, तरि असतों सुखि; जागवती ना
दुर्दम्या आशा महदाकांक्षेसी.
तरिहि कां न ? दुसरी कुणि शक्ति कांक्षती
तितुकी दुर्दान्त, आणि क्षुद्र मी, तरी
तत्पक्षा मिळतों; परि समबल शक्ती
भ्रष्टल्या न, तिष्ठति निष्पंद अंतरीं
अथवा बाहेरुनीहि, सज्ज ठाकल्या
सर्व मोहनांविरुद्ध. असति तुज जरी
ती मुक्तेच्छा अन् ती शक्ति ठाकण्या ?
होत्या तुजजवळ: तदा कोण तुजमधे,
अथवा आरोपि कोण, मात्र स्वर्गिचें
"प्रेम अनिर्बंध' वागवीत सारखें
सकलांना ? म्हणुन अता प्रेम तयाचें
शापित; की, प्रेम आणि द्वेष सारखीं,
जरि मजला शाश्वत तें देत यातना.
नाहि, शप्त तूंच; यथा तव इच्छेने,
तद्विरुद्ध निवडिलेंत, जें तिला अता
न्यायानें भोगाया भाग जाहलें.
मी विपन्न-दीन ! पळूं कोणत्या दिशें.
हा अनंत क्रोध, ही अनंत निराशा
चुकविण्यास ? ज्या दिशेस पळत, 'नरक' तो;
मीच स्वता नरक; रसातलिं सखोलशा
खोल दुजी गर्ता मज ग्रासण्या उभी
'आ' वासुन, जी पुढती ज्या नरकीं मी
पिचतों तो 'स्वर्ग' साच भासतो मला.
आ: शेवटिं विरम : नाहि किमपि अवसर
अनुतापा उरला ? नच की क्षमेसहि ...?
नाहि, 'शरणागति' पिन्मन, आणि शब्द 'तो'
तिरस्कार करि निषिद्ध, आणि भीतिही
लज्जेची नीच स्थित यक्षसमूहीं
ज्यांना मी भ्रष्टविलें वचन देउनी
आणि इतर गप्पांनी, एक निश्चिती
मात्र दिली "शरणागति नहिच; नमवितों
'सर्वशा'–" ऐसें तैं जल्पजल्पुनी.
अहह ! त्यांस कल्पना न, केवि महाग
भरपाई गर्वास्तव पोकळ इतुक्या
करित, यातनांत आर्त मनिं विलापतों:
मजसि यदा पूजिति ते नरकराष्ट्रपदीं,
मुकुट-राजदंड उंच जधि उभारती,
अध:पतन अधिक तधी; श्रेष्ठ केवळ
दैन्यीं; 'आनंद' हाच कांक्षा मिळवी.
परि, समजा अनुतपलों, आणि मिळविली
पूर्वस्थिति अनुकंपनिं; लवकरी तदा
उच्चस्थिति स्मरविल दुर्दम्य विचारां,
माघारीं घेइल, जें शपथिलें तदा
जातांना शरणमिषें: सुस्थिति येतां
दु:खीं दिधलीं वचनें जाति विसरुनी
हिंसक नी हीनसत्त्व सारखींच जीं.
कारण, खरि मनमिळणी तेथ शक्य ना
व्रण मारक द्वेष खोल करि इतुके जैं
जो की नेईल मज कडु प्रतिक्रिया
आणि अध:पात अधिक, यांप्रती: असा
घेइन संक्रमणकाल सान विकत मी
देउन मूल्या सवाई,–द्विगुण यातना.
हें जाणत दंडमुख्य; म्हणून दूर तो
तितुका 'दाना'पासून 'याचने'हुनी
आत्मशांतिच्या जितुका दूर मी असें:
अशि सरतां सकलाशा, पाहि, ऐवजी
अमुच्या जे परित्यक्त, सीमपार ही,
त्याचा नवहर्ष, सृष्ट मानवजाति,
नी त्यास्तव ही 'जगती'. म्हणुनिया अता
रामराम आशे, अन् भीति, तुजसिही,
रामराम शोक: सर्व 'सत्' विनष्टलें;
होइ असत्, सत् मम तूं; तुजमुळें तरी
भिन्न स्वाराज्य 'स्वर्गराज'पासुनिया
घेइन मी, तुजकरवीं, अर्ध-अधिकसें
शासिन मी; की जें लौकरिच मानव
आणिक हें जगत नव्य, यांस कळेल."

—नारायण गजानन जोशी

परिषदेची विशेष साधारण सभा

परिषदेची विशेष साधारण सभा ता. ७ फेब्रुवारी १९३७ रविवारीं दुपारीं ३ वाजतां परिषदेच्या नवीन इमारतीच्या उद्घाटनसमारंभासाठी उभारलेल्या मंडपांत भरली होती. सभेस पुढील २३ सभासद आले होते :— (१) दा. न. शिखरे (२) रा. प्र. कानिटकर (३) चिं. ग. कर्वे (४) य. ल. गुण्ये (५) ग. गं. जांभेकर (६) कृ. पां. कुलकर्णी (७) ना. म. जोशी (८) ध. रा. गाडगीळ (९) दे. द. वाडेकर (१०) न. चिं. केळकर (११) मा. त्र्यं. पटवर्धन (१२) रा. दा. देसाई (१३) ना. गो. चापेकर (१४) द. वा. पोतदार (१५) र. लु. जोशी (१६) ना. म. भिडे (१७) वा. म. जोशी (१८) ल. ना. चापेकर (१९) रा. वि. जोशी (२०) श्री. कृ. साठे (२१) न. का. घारपुरे (२२) ल. गं. काळे व (२३) ग. य. ग्रामोपाध्ये.

श्री. ना. गो. चापेकर यांनी सुचविल्यावरून व श्री. ग. गं. जांभेकर यांनी अनुमोदिल्यानंतर परिषदेचे एक उपाध्यक्ष श्री. न. चिं. केळकर यांची अध्यक्षस्थानीं योजना झाली. विशेष सभा असल्यामुळे मागील सभेचा वृत्तांत वाचून दाखविला नाही. श्री. भाई कोतवाल यांचें सभेपुढे असलेल्या कामांबद्दल मतवजा पत्र वाचून दाखविण्यांत आलें. यानंतर सभेंत खालील ठराव मान्य करण्यांत आले :—

(१) ज्या अर्थी नियम ५ प्रमाणे परिषदेचें चालू काम व चालतें दप्तर किंवा अन्य विवक्षित कार्यें अन्यत्र म्हणजे पुण्याबाहेरहि कोठे चालवावयाचीं हें ठरविण्याबाबत या सभेसाठी सूचना मागविल्या होत्या; व याबाबत फक्त नागपूरहून पत्रिकेचें काम करण्याची तयारी दर्शविण्यांत आली आहे, त्या अर्थी परिषदेची ही विशेष साधारण सभा असा ठराव करीत आहे कीं:—

हल्ली निवडणुकीचें प्राथमिक काम चालू झालें आहे व संपादकाची निवडणूक ही याच निवडणुकीचा भाग आहे म्हणून संपादकाची निवडणूक झाल्यानंतर पत्रिकेचें छपाई, प्रकाशनादि काम साहित्यपत्रिकेचा निवडलेला संपादक ज्या स्थळीचा असेल त्या स्थळीं, संपादकाने तशी इच्छा प्रदर्शित केल्यास व जबाबदारी पतकरल्यास, करण्यास हरकत नसावी.

सूचक— प्रो. वा. म. जोशी अनुमोदक— प्रो. ध. रा. गाडगीळ

(२) घटनेच्या १२ व्या नियमांतील शेवटचें वाक्य गाळून त्या जागीं खालील वाक्य घालण्यांत येत आहे :—

'कोणत्याहि सभेंत किंवा निवडणुकींत कोणाहि बाकीदार सभासदांस मत देता येणार नाही'

सूचक— प्रो. दे. द. वाडेकर अनुमोदक— प्रो. ध. रा. गाडगीळ

(वरील फेरफार करून मान्य झालेल्या नियमांची अंमलबजावणी ता. १ जून १९३७ पासून करण्यांत यावी असें सभेने ठरविलें.)

(३) घटनेंतील नियम १४ यास खालील पुस्ती जोडावी :—

'कोणत्याहि एखाद्या प्रादेशिक विभागांत नियुक्त संख्येपेक्षा सभासद कमी असल्यास किंवा मुळीच नसल्यास प्रादेशिक विभागांतील सभासदांची ती संख्या स्वीकृत सभासदांची संख्या वाढवून भरून घ्यावी.

सूचक— प्रो. द. वा. पोतदार अनुमोदक— प्रो. डॉ. न. का. घारपुरे

याप्रमाणे कामें झाल्यानंतर अध्यक्षांनी सभा विसर्जन केली.

अनुक्रमणिका

कुलधर्म

गीतेंतील पहिल्या अध्यायांत ४० ते ४४ श्लोकांत कुलधर्म नष्ट झाला असतां उद्भवणाऱ्या परिणामांचें वर्णन केलें आहे. गीतेवर अनेकांनी भाष्यें केलीं आहेत तथापि 'कुलधर्म' या शब्दाचा निश्चित अर्थ अद्यापि कोणीं सांगितला आहे असें दिसत नाही.

चाळीसाव्या श्लोकांत कुलक्षय झाला असतां कुलधर्मांचा नाश होतो व अधर्म बोकाळतो असें सांगितलें असून पुढच्या श्लोकांत अधर्माच्या योगाने कुलस्त्रिया बिघडतात आणि स्त्रिया बिघडल्या म्हणजे वर्णसंकर होतो असें प्रतिपादिल्यावर बेचाळीसाव्या श्लोकांत संकराच्या योगानें नरकाची प्राप्ति होत असून वर्णसंकर करणाऱ्या दोषामुळे जातिधर्म व कुलधर्म हे उत्पन्न होतात असें बजावल्यानंतर उत्पन्न झालेले लोक नरकांत पडतात असें प्रतिपादिलें आहे. अर्थात् हें प्रतिपादन अर्जुनाचें असल्याने तें पूर्वपक्षरूपानेच जनतेपुढे आलेलें आहे. तथापि हेंहि लक्षांत ठेवलें पाहिजे की, अर्जुनाने मांडलेल्या या विचारसरणीचें निराकरण भगवंतांनी पुढे कोठेंच केल्याचें आढळत नाही. यावरून कौरवांना मारण्यांत अर्जुनाला पाप लागलें असतें किंवा नाही या प्रश्नाबाबत श्रीकृष्णांनी निश्चयपूर्वक पुढे सांगितलें असलें तरी कुलधर्मांचें अर्जुनाने वर्णिलेलें महत्त्व श्रीकृष्णांना मान्य आहे असें धरून चालण्यास कांही अडचण दिसत नाही.

अर्जुनाच्या म्हणण्याप्रमाणे कुलधर्म हे सनातन आहेत; कुलाचा क्षय झाला असतां कुलधर्म बुडतात आणि अधर्माचा प्रादुर्भाव होतो. यांत कुलधर्माचा लोप अधर्माला कारणीभूत होतो. इतक्या महत्त्वाचे कुलधर्म आहेत असें अर्जुनाचें म्हणणें. यावरून आपणांस कुलधर्मांचें स्वरूप ठरवावयास पाहिजे. अर्जुनाने कुलधर्माला शाश्वत व सनातन हीं जीं विशेषणें लावलीं आहेत तींहि महत्त्वाचीं असून कुलधर्मांचा अर्थ समजण्यास साहाय्यभूत होणारीं आहेत. सध्या आपण क्षुद्र दैवतांचें पूजन करणें हा कुलधर्माचा प्रकार समजतों. परंतु असले कुलधर्म बुडाले तरी यत्किंचित्‌हि हानि होणारी नसल्यामुळे अशा कुलधर्माबद्दल अर्जुन शोक करीत नाही हें उघड आहे. दासोपंतांनीं म्हटल्याप्रमाणे "कुलातें धर्मुचि मूल" म्हणजे धर्मावरच कुलाचें अस्तित्व असतें अशा योग्यतेच्या अर्जुनाला ज्याबद्दल विषाद वाटतो तो कुलधर्म असला पाहिजे. पण असे कुलधर्म कोणते हें मात्र कोणीच स्पष्टपणें सांगत नाही. पहिल्या श्लोकांत कुलधर्माचा अभाव म्हणजे अधर्म असें समीकरण मांडण्यांत आलें आहे. अधर्माच्या योगाने स्त्रिया बिघडतात यावरून कुलधर्म शब्दाने सामाजिक वैवाहिक बंधनें ध्वनित होतात असें म्हणतां येण्यासारखें आहे. पण मग शंका अशी येते की, विवाहविषयक नियंत्रण हा एकाच कुलाचा धर्म होत नसून सर्वच कुलांचा होत असतो. आणि जो सर्व कुलांना सामान्य धर्म असतो तोच जातिधर्म बनतो. परंतु त्रेचाळीसाव्या श्लोकांत जातिधर्म व कुलधर्म हे निराळे असल्याचें सूचित केलें आहे. सनातन व शाश्वत या दोन विशेषणांच्या योगाने कुळधर्म हे बदलणारे नाहीत अशा स्वरूपाचे ते असले पाहिजेत.

म. सा. प. (१०-१-५)

सनातन याचा अर्थ 'परंपरेने प्राप्त झालेले' असाच बहुतेकांनी केला आहे. आता परंपरेने प्राप्त झालेले कुलधर्म विशिष्ट आणि भिन्न परिस्थिति निर्माण झाली तरी बदलण्याचें कारण पडत नाही. असे कुलधर्म कोणते असावे याची कल्पनाहि करतां येणें शक्य नाही. कित्येकांनी जातिधर्म म्हणजे वर्णधर्म असा अर्थ केला आहे. वर्णधर्म–निदान धर्म प्रतीत ज्यांत होतो असे जे आचार त्यांत–परिवर्तन झालेले आपण पाहात आहों. तेव्हा परिवर्तनशील असूनहि सनातनत्व ज्यांच्या ठिकाणीं आहे असे हे जातिकुलधर्म असले पाहिजेत. जातिधर्म म्हणजे येथे क्षत्रियधर्म असें टीकाकारांनी स्पष्ट म्हटलें आहे. आता क्षत्रियाचा धर्म युद्ध करणें हा आहे. वर्णसंकर झाला असतां ह्या जातिधर्माचा म्हणजे क्षात्रवृत्तीचा लोप होण्याचा संभव आहे. ज्या निरनिराळ्या वृत्तींची राष्ट्राच्या कार्यास आवशकता असते त्या वृत्ति उत्कटत्वाने निर्माण करावयाच्या असल्यास वर्णसंकर न होऊं देण्याची दक्षता बाळगली पाहिजे असा प्राचीन शास्त्रकारांचा कटाक्ष होता यांत शंका नाही. परंतु जातींतच पण निरनिराळ्या कुळांत कुलपोषक अशा कोणत्या वृत्तींची अपेक्षा शास्त्रकार करतात हें मात्र समजत नाही. दासोपंतांनी जातिधर्म म्हणजे स्वरूपधर्म–आत्मज्ञान अथवा आत्मसाक्षात्कार–असा केला असून याला साधनीभूत होणारें कर्माचरण तो कुलधर्म असें सांगितलें आहे. कुलधर्माचरणाच्या योगाने सत्त्वगुण साध्य होतो असें त्यांचें म्हणणें आहे. "विहित कर्माचें अनुष्ठान। पाहिजे सत्त्व शुद्धी लागून। यालागीं आचरण। तें एक कुलधर्माचें ॥".

आता विहित कर्माचें अनुष्ठान प्रत्येक कुलाला सारखेंच असलें पाहिजे. याकरिता जातिधर्माहून कुलधर्माची भिन्नता ओळखतां येणें कठीण जाईल. एखादा गुण एखाद्या कुळांत बहुत काळ प्रकट झाला तर तो पुढे त्याच गुणाची निर्मिति त्याच कुळांत करूं शकतो असा एक आनुवंशशास्त्राचा नियम आहे. हा नियम बरोबर आहे असें मानलें तरी प्रत्येक कुळांत निरनिराळ्या धर्मांचा परिपोष कोणत्या स्वरूपाचा होऊं शकतो हें कोणी जरी विशद करण्यास पाहिजे आहे. वामन पंडित म्हणतो "ज्या धर्मी जोडे ब्रह्म ते, छिन्न होतां कुलधर्म, मोक्षप्रद मनुष्यजन्म नरकसाधन होत असे." यावरून कुलधर्माने ब्रह्माची जोड होते असाच अभिप्राय वामन पंडितांचा असल्यामुळे ब्रह्माची जोड करून देणारे परंतु जातीचे धर्म नसणारे आणि केवळ कुळाचेच असणारे असे धर्म कोणते याचें स्पष्टीकरण व्हावयास पाहिजे.

ना. गो. चापेकर

मुंबई व उपनगर मराठी साहित्यसंमेलनाचें तिसरें अधिवेशन डिसेंबरांत ठाणें येथे श्री. भा. वि. वरेरकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भरून यशस्वी पार पडलें. स्वागताध्यक्ष प्रसिद्ध थिआसॉफिस्ट श्री. रा. स. भागवत होते. संमेलनांत, 'ललित वाङ्मयाचा हेतु निरपेक्ष आनंद कीं मतप्रचार !' व 'वाङ्मयांत कंपूशाहीची इष्टानिष्टता' या दोन विषयांवर चांगली चर्चा झाली.

× × × ×

बडोद्याच्या सांवत्सरिक वाङ्मयपरिषदेचें अध्यक्षस्थान नागपूरचे विख्यात साहित्यिक श्री. पु. य. देशपांडे यांनी स्वीकारलें होतें. जीवन आणि कला यांच्यासंबंधी त्यांनी केलेलें विस्तृत विवेचन मननीय वाटेल.

अशिष्ट इंग्रजींतील हिंदी शब्दसंकेत

सोळाव्या शतकापासून युरोपियनांचा संबंध हिंदी लोकांशीं येऊं लागला व परस्परांचे कांहीं विशिष्ट शब्द आणि वाक्प्रचार परस्परांच्या भाषेंत शिरूं लागले. हिंदुस्थानचीं शब्दमौक्तिकें युरोपीयांच्या मुखांत प्रथम घालणारे पहिले लोक म्हणजे जिप्सी होत. हे युरोपांत कधीं गेले याचा निश्चय होत नसला तरी १५व्या शतकांत ते इंग्लंडांत होते यांत शंका नाहीं. प्रथम त्यांची भाषा इंग्रजांना कळत नसे म्हणून त्यांना ती गूढ, सांकेतिक वाटे. Cant ही संज्ञा त्या वेळीं रूढ झाली. जिप्सी भाषेला 'झिंगारी' (वंजारी) भाषा असें म्हणण्यांत येऊं लागले; व तींतील कांहीं शब्द अशिष्ट लोकांच्या, विशेषतः चोर-भिकारी यांच्या, बोलण्यांत शिरले. Slang हा शब्दच मुळीं जिप्सी आहे. त्याचा अर्थ 'बोली (जिप्सी).' इंग्रजी भाषेंत शिरलेल्या अशा अशिष्ट शब्दांचा कोश इ. स. १५६६ त झाला हें ध्यानांत घेण्यासारखें आहे. असो.

शिपाई आणि खलाशी यांचेंच विशेषतः वरेंचसें दळणवळण हिंदी लोकांशीं होई व तें सुद्धा हलक्या जातींच्या हिंदी लोकांशीं. तेव्हा त्यांच्या बोलण्यांतील शब्द लवकर उचलले गेले यांत नवल नाहीं. याच्या उलट इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसच्या परिक्षेस संस्कृत आणि अरबी भाषा कंपनीच्या अमदानींत ठेविल्या असल्याने इंग्रज अधिकाऱ्यांना प्राच्य वाङ्मयाचा परिचय झाला व कळत नकळत त्यांच्या तोंडीं व लिहिण्यांत नवीन व दृष्टांतपर हिंदी वाक्प्रचार येऊं लागले. 'पंच' पत्राने ४ मे १८५९ च्या अंकांत याबद्दल विनोदाने तक्रार केल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येतें.

व्यापारी लोकांना ठिकठिकाणीं हिंडावें लागून ठिकठिकाणच्या भिन्नभाषी गिऱ्हाइकांशीं बोलावें लागत असल्याने त्यांचीहि मूळ बोली धेडगुजरी बनते. मारवाडी किंवा पारशी व्यापारी आपल्या भाषेंत बोलतांना पाहावें; किती तरी परभाषांतील शब्द ते सहजासहजीं बोलून जातात. गुजरात-काठेवाडांत राहणारा दक्षिणी माणूस किंवा उत्तरेकडील हिंदी मुलखांतला मराठी माणूसहि असाच धेड-गुजरी किंवा धेड-हिंदी बोलतो. त्यामुळे त्याचा व्यवहार कांहीं बिघडत नाही पण त्याची स्वभाषा मात्र परक्या शब्द-वाक्प्रचारांनी स्थूल बनत जाते. प्रथम कांहीं दिवस या शब्दस्थौल्याला अशिष्ट-रोग म्हणून संबोधण्यांत येतें पण नंतर कांहीं दिवसांनी त्याला शिष्ट, निरोगी बाळसें म्हणून मानतात. मग भाषेला रोग जडला आहे कीं नाही याचा वाद भाषाशोधकांत चालतो.

पुढील कांहीं शब्द १८७२ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या Slang Dictionary मध्ये आढळतात. हे व आणखी आपणांस सुपरिचित असे (आया, बझार, बीबी, बगी, बडा, छोटा, कांजी, खानसामा, धोबी, हकीम, नबाब इ०) वीस पंचवीस शब्द धरून त्या कोशांत हिंदी भाषांतून आलेले याहून जास्त अशिष्ट किंवा सांकेतिक शब्द नाहीत. पण १८८४-१९२८ पावेतो बाहेर पडलेल्या द्वादश विभागात्मक नव्या आक्सफोर्ड कोशांत किती तरी हिंदी शब्द उद्धृत केले आहेत. जुन्या अशिष्ट शब्दांना शिष्टपणा कालांतराने येतो व ते शिष्ट लोक राजरोस वापरूं लागतात. ही गोष्ट एकाच भाषेंतील जुन्या आणि नव्या कोशांचा तुलनात्मक अभ्यास करणारास सहज आढळेल.

अनुक्रमणिका

१ Banyan day (बनिया दिन)—या दिवशीं इंग्रजी जेवणांत मांस नसतें. निवृत्तमांस हिंदु वाणी कधी मांस खात नाहीत यावरून बनलेला प्रयोग. हा प्रथम पोर्तुगीज लोकांनी बनविला. खलाशांत प्रथम हा रूढ झाला. पुढे लक्षणेने याचा अर्थ 'उपासमार' असाहि बनला. Banyan hospital म्हणजे जनावरांचें इस्पितळ ! (अहिंसावादी वाणी प्राण्यांना रुग्णालयांत पांजरपोळांत ठेवीत यावरून). Banyan tree = वड, वटवृक्ष; हा शब्द सुद्धा वाणी लोकांचे देव वडाखाली असतात व त्याला ते पूज्य मानतात, हें पाहून साहेबाने बनविला.

२ Bombay Ducks (मुंबईचीं बदकें)—ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सैन्यांतील मुंबईच्या पथकांना हें नांव असे. नंतर हें नांव वाळलेले मासे, सुकट, बोंबील याला पडलें. आंग्लो इंडियनांत हा शब्दप्रचार आहे.

३ Buckshish (बक्षीस)—पारितोषिक. हिंदुस्थानांत सर्वत्र काम केल्यावर ठराविक मजुरी मिळाल्यानंतर जी चिरीमिरी मागण्यांत येई तीवरून या शब्दाला युरोपीय भाषेत निंदाव्यंजक अर्थ आला. Tip ची पद्धत युरोपांतच फार आहे म्हणतात.

४ Chee-chee (ची ची) — ही संज्ञा युरेशियन (हाफ-कास्ट) लोकांना निंदार्थी लावतात. यांच्या हिंदी बायका छीः छीः (इश्श) असें वारंवार म्हणत यावरून शब्द बनला.

—आंग्लो इं.

५ Cush mawaunee (कुच मवानी नहीं)—'कांही हरकत नाही !' या अर्थी शिपाई-खलाशी वापरतात. —आंग्लो इं.

६ Dungaree (डोंगरी)—१ हलका, सामान्य, अशिष्ट. २ हलकें, निळें कापड (खलाशी वापरतात तसलें). मुंबईच्या परिसरांत वाईट वसतीचा 'डोंगरी' हा एक भाग आहे त्यावरून शब्द बनला. —आंग्लो इं.

"As smart a young fellow as ever you'd see,
In jacket and trousers of blue dungaree."

७ Dustoorie (दस्तुरी)—लांच, कमिशन. —आंग्लो इं.

८ Feringee (फिरंगी)—युरोपियन. इकडे प्रथम हा शब्द पोर्तुगीजांना लावीत. फारसींतील 'फरंग' शब्द 'फ्रँक'वरून आला असेल ! —आंग्लो इं.

९ Juwaub (जबाब)—'उत्तर' या अर्थी आंग्लो इंडियन हा शब्द वापरीत नसून 'नकार' या अर्थी वापरतात.

१० Pyah (प्या)—क्षुद्र, फालतू या अर्थी खलाशी लोक वापरतात. परिया या अस्पृश्य जातीच्या नांवावरून प्या बनला. जुन्या पोर्तुगीज वसाहतवाल्यांच्या परिया वंशजांना 'प्या पोर्तुगीज' म्हणतात. सेंट हेलेना येथील गचाळ देशी लोकांना खलाशी लोक 'प्या इंग्लिशमेन' असेंहि म्हणतात !

११ Surat (सुरत)—हलक्या दर्जाचा किंवा भेसळ पदार्थ. सुरतेच्या हलक्या जातीच्या कापसावरून हा अर्थ निघाला. अमेरिकन यादवी(सिव्हिल वॉर)नंतर कारखानदार बहुशः अमेरिकन कापसांत सुरतेच्या हलक्या कापसाची भेसळ करीत. यावरून लँकाशायरचे लोक 'सुरत' ही संज्ञा कोणत्याहि हलक्या, भेसळ वस्तूला लावूं लागले. 'All in want of beerhouses must beware of Beaumont and White, the Surat brewers' अशा जाहिरातीवरून ब्युमॉंट-व्हाईट कंपनीने अब्रूनुकसानीची फिर्याद केली होती.

—टाईम्स ८ मे १८६३

'सुरत' या गांवाचा सांकेतिक अर्थ आपल्या महाराष्ट्रियांत निराळाच आहे. 'या संमेलनाची सुरत करूं, लक्षांत ठेवा!' अशा आशयाचा धाक जळगांव संमेलनापूर्वी कांही मुंबापुरिस्थ साहित्यिकांनी घातला होता हें स्मरणांत असेलच. '१९०७ सालची सुरतची कॉंग्रेस लो. टिळकांनी जशी उधळून लाविली तसें हें संमेलन उधळून देऊं' हा ध्वन्यर्थ सुरतच, संकेत माहीत असल्याशिवाय कळणार नाही खास. 'पानपताला' हि असाच संकेत आहे.

परकीय शब्दांना जे संकेत प्राप्त होतात ते त्यांच्या मूळच्या अंगच्या विशिष्ट गुणांवरूनच होतात हें वरील इंग्रजींतील हिंदी शब्दांवरून दिसून येणार आहे. या तऱ्हेच्या अभ्यासाचा आणखी प्रयत्न झाल्यास तो भाषाध्ययनाला उपकारक होईल.

चिंतामण गणेश कर्वे

पहिली मराठी व्याकरण परिषद्

[सविस्तर वृत्तांत परिषदेच्या अहवालांत येईल.]

पूर्वी जाहीर झाल्याप्रमाणे ता. २५ व २६ डिसेंबर या दोन दिवशीं सकाळ दुपार या परिषदेच्या बैठकी भरल्या. सुमारे शंभर विद्वान आणि व्यासंगी मंडळींनी परिषदेंत उत्साहाने भाग घेतला होता. आरंभीं श्री. तांबेशास्त्री यांच्या गायनशाळेंतील मुलींनी, या परिषदेसाठी स्वतः तांबेशास्त्री यांनी व गिरीश कवींनी केलेलीं पदें म्हटल्यावर श्री. मुकुंदशास्त्री मिरजकर यांनी स्वतः रचलेले प्राचीन वैयाकरणांच्या प्रशस्तिपर संस्कृत श्लोक म्हटले. यानंतर स्वागताध्यक्ष श्री. ना. गो. चापेकर यांचें मराठी व्याकरणाच्या प्रगतीचा आढावा घेणारें भाषण झालें. श्री. न. चिं. केळकर यांनी ही व्याकरणपरिषद् भरविण्याचा उद्देश आपल्या विनोदी व मार्मिक भाषणांत स्पष्ट केला. नंतर अध्यक्षांची सूचना आणि अनुमोदन देणारीं लहान लहान भाषणें रावब. कृ. ग. जोशी, प्रो. के. ना. वाटवे, प्रो. वा. म. जोशी, श्री. बा. मा. खुपेरकर, श्री. नी. शं. नवरे इ.नी केलीं. यापुढे व्याकरणपरिषदेचे एक चिटणीस श्री. रा. दा. देसाई यांनी बाहेरून आलेले अभीष्टचिंतनपर संदेश वाचून दाखविले. एवढें झाल्यावर अध्यक्ष वे. शा. सं. रंगाचार्य रड्डी यांचें भाषण होऊन सकाळची बैठक आटपली.

दुपारीं 'मराठी व्याकरणाची रचनापद्धति' या विषयावर चर्चा ठेविली होती. डॉ. प. ल. वैद्य यांनी विषयाचा उपन्यास करतांना संस्कृत आणि इंग्रजी या दोन्हीहि भाषांचें साहाय्य घेऊन व्याकरणरचना करावी हें आपलें मत स्पष्ट केलें. श्री. म. पां. सबनीस, श्री. गो. पां. पावशे, श्री. गो. कृ. मोडक, श्री. मो. स. मोने, श्री. वि. ह. निजसुरे, श्री. खुपेरकरशास्त्री, श्री. ह. ना. नेने, श्री. वाडीकरशास्त्री इ. मंडळींनी चर्चेंत भाग घेतला होता. या चर्चेंत विवेचिलेले

मुद्दे परिषदेच्या अहवालांत सविस्तर देण्यांत येणार आहेत. संध्याकाळीं केसरी कचेरींत प्रतिनिधींना पानसुपारी झाली.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं प्रदर्शनउद्घाटनसमारंभ होता. आरंभीं मंगल पद्यें झाल्यानंतर डॉ. प. ल. वैद्य यांनी प्रदर्शन उघडण्यापूर्वी व्याकरणाच्या ग्रंथांच्या इतिहासावर भाषण केलें. यानंतर प्रो. मा. त्र्यं. पटवर्धन, ना. दा. बनहट्टी यांचे व इतर कांही निबंध वाचून दाखविण्यांत आले. याच बैठकींत मुंबईचे श्री. भा. स. तर्खड यांनी दादोबा पांडुरंग यांच्या चरित्रावर भाषण केलें. दुपारीं 'शब्दांच्या जाती' या विषयावर चर्चा झाली. उपन्यास डॉ. वा. गो. परांजपे यांनी केला. सदोष इंग्रजी व्याकरणावर आधारलेल्या शब्दांच्या आठ जाती कशा अयुक्त आहेत हें त्यांनी आपल्या भाषणांत सोदाहरण दाखवून दिलें. प्रो. ग. ह. केळकर, मिस्. लॅंबर्ट, प्रो. गो. वि. तुळपुळे इत्यादींनी चर्चेंत भाग घेतला होता. अध्यक्षांच्या समारोपाच्या भाषणापूर्वी परिषदेच्या पुढील कामासाठी एक समिति नेमण्याचा ठराव करण्यांत आला. वे. शा. सं. रंगाचार्य रड्डी, श्री. कृ. पां. कुळकर्णी, डॉ. प. ल. वैद्य, डॉ. वा. गो. परांजपे, प्रो. श्री. म. माटे, प्रो. ग. ह. केळकर, श्री. गो. कृ. मोडक, श्री. फफे व रा. दा. देसाई (चिटणीस) यांचा या समितींत समावेश करण्यांत आला. शेवटीं प्रो. न. र. फाटक, जोशी व श्री. चिं. ग. कर्वे यांनी अध्यक्ष व इतर परिषद् यशस्वी करण्यास उपयोगी पडणारी मंडळी यांचे आभार मानल्यानंतर ही परिषद् विसर्जन पावली.

श्री. शं. ग. दाते यांनी या परिषदेला जोडून जुन्या-नव्या व्याकरणग्रंथांचें उत्कृष्ट प्रदर्शन मांडलें होतें व व्याकरणग्रंथांची एक सूचीहि प्रसिद्ध केली होती. ही सूची या अंकांत इतरत्र जोडली आहे. दोन्ही अध्यक्षांचीं भाषणें गेल्या अंकाबरोबर रवाना केलींच होतीं.

चिटणीस,
म. सा. परिषद्.

भारतीय साहित्य परिषदेचें द्वितीय अधिवेशन मद्रास येथे ईस्टरच्या सुट्टींत भरलें. परिषदेचा मुख्य उद्देश हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रांतांतील साहित्यिकांचा व साहित्यांचा परस्परपरिचय करून देण्याचा जो आहे तो निरनिराळ्या प्रांतांतून अशीं अधिवेशनें भरत गेल्यास कांही अंशीं सफल होणार आहे. सर्व भाषांतील चांगल्या ग्रंथांच्या याद्या तयार करण्याचें काम परिषदेने जें अंगीकारलें तें फार उपयुक्त आहे. परिषदेसाठी महाराष्ट्रशाखेचे मंत्री प्रो. बनहट्टी हे ज्यांना अखिल भारतीय महत्त्व आहे अशा मराठी साहित्यग्रंथांची यादी नामांकित साहित्यिकांच्या मदतीने प्रसिद्ध करण्याच्या तयारींत आहेत.

परिषद्वार्ता

कार्यकारी मंडळाच्या सभा—

ता. १५ जानेवारी १९३७—निधिकारकांकडून इमारतखर्चासाठी रकम मागविण्याचा ठराव व विशेष साधारण सभेंत मांडावयाचे ठराव मंजूर झाले. कांही सभासदांचीं नांवें कमी करण्यास मान्यता देण्यांत आली.

ता. ४।१४ फेब्रुवारी १९३७—नाट्यसंशोधनमंडळ संलग्न करून घेण्यांत आलें; नागपूर शाखेसभेसंबंधी विचारविनिमय होऊन मान्यता देण्यासंबंधी ठराव झाले. नवीन घटनेंतील निवडणुकीबाबत नियमांतील अडचणींवर निर्णय घेण्यांत आला.

ता. २१ मार्च १९३७—कर्नाटक महाराष्ट्र मंडळ (धारवाड) व मराठी वाङ्मयमंडळ (रत्नागिरी) या संस्था संलग्न करून घेण्यांत आल्या. कचेरी-इमारतव्यवस्थेबाबत विचार झाला. चंद्रशेखर व काथवटे यांच्या दुखवट्याचे ठराव झाले.

वृत्तांत-निवेदन—

परिषदेची कचेरी ता.७ फेब्रुवारीपासून आपल्या मालकीच्या नव्या इमारतींत भरूं लागली आहे हें सांगतांना अवर्णनीय आनंद वाटत आहे. जे जे सभासद यापुढे पुण्यास येतील त्यांनी एकवार परिषदेच्या नव्या इमारतींत पदार्पण करून, नवा आनंद मिळवावा अशी आग्रहाची विनंती आहे.

* * * * *

ता. ७ फेब्रुवारी रोजीं संध्याकाळीं इमारतीचा उद्घाटनसमारंभ ज्या मंडपांत झाला त्यांतच पोलंड देशांतील विदुषी प्रो. मादाम विल्मन-ग्राबोवस्का यांचें भाषाशास्त्रावर व्याख्यान झालें. अध्यक्षस्थानीं प्रो. वा. गो. परांजपे हे होते. परिषदेमार्फत वारंवार निरनिराळ्या वाङ्मय-क्षेत्रांतील विद्वानांचीं व्याख्यानें व चर्चा करवावयाची हा जो इमारत बांधण्यांतला कार्यकारी मंडळाचा मुख्य उद्देश, त्याच्या सिद्धीला इमारत उघडण्याच्या दिवशींच प्रारंभ झाला. ता. १४ फेब्रुवारी रोजीं सायंकाळीं डॉ. श्री. व्यं. केतकर यांना चर्चेसाठी निमंत्रण करण्यांत आलें होतें. अशा रीतीने, जमल्यास दर रविवारीं परिषदेच्या सभागृहांत कांही वाङ्मयीन कार्यक्रम करण्याचा विचार आहे. परिषदेतर्फे ता. २० मार्च रोजीं भारतीय साहित्यपरिषद् (महाराष्ट्र-शाखा), हिचे मंत्री प्रो. श्री. ना. बनहट्टी यांचें भा. सा. परिषदेसंबंधी माहिती देणारें व्याख्यान करविण्यांत आलें होतें.

* * * *

परगांवांहून जे प्रसिद्ध साहित्यिक पुण्यास येतात त्यांचा सन्मान करून त्यांचा परिचय स्थानिक विद्वानांना करून देण्याचाहि मंडळाचा उद्देश आहे. मात्र त्यांचें आगमन झाल्याचें मंडळाला कळलें पाहिजे. तेव्हा ज्यांना ज्यांना अशी माहिती लागेल त्यांनी ती कचेरीस कळविण्याची तसदी घ्यावी अशी विनंती आहे.

नव्या इमारतींत एक अतिथिगृहहि बांधलें आहे. पण त्यांत तूर्त चिटणिसी कचेरी ठेविली असल्याने दुसरें पाखें बांधलें जाईपर्यंत पाहुण्यांना उतरणें गैरसोईचें होणार आहे. तथापि त्यांची तात्पुरती सोय मंडळ अवश्य करील.

संस्थानिकांच्या भेटी—मंदिराचें उद्घाटन करतांना व त्यापूर्वी दोन दिवस श्रीमंत बाबासाहेब इचलकरंजीकर यांनी इमारत पाहिली. ता. ६ मार्च रोजीं सायंकाळीं श्रीमंत राजे बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी, संस्थान औंध, श्रीमंत राजे बाबासाहेब पंत सचीव, संस्थान भोर, या उभयतां सरकारनी नवें परिषद्कार्यालय पाहण्यासाठी मुद्दाम आगमन केलें. या प्रसंगीं कार्य. मंडळाचे सभासद, स्थापत्यमंत्री रानडे-मराठे, ठेकेदार-इंजिनियर श्री. करमरकर, उपाध्यक्ष प्रो. वामनराव जोशी, रा. ब. कुमठेकर व कांही सामान्य सभासद उपस्थित होते. श्रीमंतांना सर्व इमारत दाखविण्यांत व जमलेल्या मंडळींचा परिचय करून देण्यांत आल्यावर कार्याध्यक्ष श्री. चापेकर यांनी श्रीमंत बाळासाहेब औंधकर यांनी जागा दिल्यामुळेच हें लहानसें मंदिर आज दिसत आहे असें आभारपूर्वक सांगून श्रीमंतांना विनंती केली की, त्यांनी महाराज सयाजीराव गायकवाड यांसारख्या मोठ्या सुविद्य संस्थानिकांकडून संकल्पित बांधकाम पुरें करण्यासाठी आश्रय मिळवून देण्याची आता परिषदेचे सभासद या नात्याने खटपट करावी. तसेंच श्रीमंत बाबासाहेब भोरकर यांनी ३०० रु. देणगी दिल्याबद्दल त्यांचेहि आभार मानून उभतांनाहि परिषदेच्या भावी उत्कर्षाची काळजी बाळगण्यास विनंती केली. नंतर उभयतां श्रीमंतांना पुष्पहार, अत्तर-गुलाब देऊन त्यांचा गौरव करण्यांत आला. श्रीमंत बाळासाहेब यांनी उत्तरादाखल मोठें कळकळीचें भाषण केलें व असें सांगितलें की, नवीन उपयुक्त साहित्य निर्माण करा म्हणजे लक्ष्मी आपोआप हातांत येईल. इजिप्त देशांतल्याप्रमाणें मातृभाषेचाच आरंभापासून अखेरपर्यंत सर्वांनी अभ्यास करावा व भाषेला महत्त्वास चढवावें. शेवटीं परिषदेच्या मार्फत उत्तरोत्तर भाषासंवर्धनाचें कार्य होत जावें अशी आशा व्यक्त करून श्रीमंतांनी निरोप घेतला.

इमारतनिधीसाठीं मिळालेल्या नव्या देणग्या

१ श्री. बाबूराव साळवेकर, पुणें १०० रु.
२ श्री. केशव विश्वनाथ केळकर, पुणें ५०
३ श्रीमंत डॉवेजर राणीसाहेब, कुरुंदवाड (सीनि.) ५०
४ श्री. गं. वा. बोरगांवकर, कल्याण १५०
५ विष्णु लक्ष्मण फडके, कल्याण ५०
६ दि. ब. का. रा. गोडबोले, पुणें ५०
७ सौ. कमलाबाईसाहेब किबे, इंदूर २००

नवीन सभासद

साधारण

१ श्री. गोविंद गणेश मालशे, पुणें
२ कु. मैनाताई शहाणे, ,,
३ श्री. यशवंत कृष्ण पटवर्धन, ,,
४ श्री. दामोदर नरहर शिखरे, ,,
५ श्री. महादेव विष्णु गोखले, ,,
६ श्री. सोपानदेव नथू चौधरी, नाशिक
७ श्री. शाहू दगडोबा उजगरे, अहमदनगर
८ श्री. शां. ल. साळवी, ,,
९ श्री. गंगाधर रामचंद्र खरे, सागर
१० डॉ. गोविंद गोपाळ बर्वे, मुरार
११ श्री. चिंतामण महादेव टेंबे, ग्वाल्हेर
१२ श्री. दत्तात्रेय गंगाधर पाळंदे, ,,
१३ श्री. गणेश रामचंद्र सोहनी, ,,
१४ श्री. परशुराम श्रीधर आपटे, ,,
१५ श्री. नारायण वासुदेव गोडबोले, ,,
१६ श्री. त्रिंबक कृष्ण दात्ये, सोलापूर
१७ श्री. शंकर नीळकंठ आमदार, ,,

१८ डॉ. वासुदेव काशीनाथ किर्लोस्कर, सोलापूर
१९ श्री. गोविंद परशुराम पटवर्धन, ,,
२० श्री. रंगाचार्य बाळकृष्णाचार्य रड्डी, वाई
२१ श्री. बापू वासुदेव देवधर, पुणें
२२ श्री. दत्त रघुनाथ कवठेकर, ,,
२३ श्री. नारायण महादेव पटवर्धन, सोलापूर
२४ डॉ. मोतीराम बाळकृष्ण वेलकर, मुंबई
२५ श्री. शांतवन राघवेंद्र नेवासकर, पुणें
२६ श्री. देवदत्त नारायण टिळक, नाशिक
२७ श्री. वासुदेव कृष्ण मेहेंदळे, पुणें
२८ कु. एच्. एम्. लँबर्ट, ,,
२९ श्री. विष्णु घनश्याम देशपांडे, नागपूर
३० श्री. माधव गोपाळ देशमूख, निट्टूळ
३१ श्री. रघुनाथ विठ्ठल कुलकर्णी, नागपूर
३२ श्री. महादेव दामोदर साठे, मलकापूर
३३ श्री. विष्णु महादेव अत्रे, नागपूर
३४ श्री. नारायणराव जानराव कोकर्डेकर ,,
३५ सौ. शांताबाई अत्रे, ,,
३६ श्री. पुरुषोत्तम यशवंत देशपांडे, ,,
३७ श्री. कृष्ण खंडेराव माणकेश्वर, नागपूर
३८ श्री. पी. बी. तेलंग, ,,
३९ श्री. त्रिंबक यादवराव देव, ,,
४० श्री. विश्वनाथ नारायण यत्ते, ,,
४१ सौ. विमलाबाई देशपांडे, ,,
४२ श्री. पांडुरंग शिवराम बागडदे ,,
४३ श्री. मोहन शनेश्वर शहाणे, ,,
४४ श्री. केशव माधव वैद्य, ,,
४५ श्री. मोरेश्वर धोंडो हिंगवे, ,,
४६ श्री. गोपाळ कृष्ण किरकिरे, ,,
४७ सौ. यमुनादेवी शहाणे, ,,
४८ सौ. मालतीबाई पेंडसे, ,,
४९ सौ. विमलाबाई वेहेरे, ,,
५० डॉ. लक्ष्मण जानराव कोकर्डेकर, ,,
५१ श्री. भालचंद्र दत्तात्रेय कठाळे, ,,
५२ श्री. बाळकृष्ण रामचंद्र मोडक, ,,
५३ श्री. जगन्नाथ श्रीधर वाघ, पुणें

तहह्यात सभासद

१ प्रो. शंकर केशव कानेटकर, पुणें

निरोप

म. सा. परिषदेच्या कार्यकारी मंडळाशीं आज जवळ जवळ आठ वर्षे असलेला संबंध सोडतांना मला आनंदच होत आहे. प्रकृतीला जसा तोंडपालट तसा संस्थेला हातपालट पथ्यकारकच असतो. निरनिराळ्या पदार्थांत जसे निरनिराळे गुण असतात तसे माणसांमध्येहि असतात; आणि ह्या सर्व गुणांची आवश्यकता संस्थेला असते. उपयुक्ततेचा प्रवाह एकाच पन्हळींतून कधी वाहत नसतो. गेल्या आठ वर्षांत परिषदेने जें नांव मिळविलें व जी प्रसिद्धि संपादन केली त्यांचें बरेंचसें श्रेय तिच्या वारंवार बदलणाऱ्या चिटणिसांकडे आहे. ह्या काळांत एकंदर बारा चिटणीस झाले. त्या सर्वांच्या गुणांचा फायदा परिषदेस मिळाला आहे. मी कार्याध्यक्ष झालों तेव्हा श्री. न. र. फाटक हे एक चिटणीस होते, व त्यांच्या जोडीचे चिटणीस जरी बदलत गेले तरी हे परिषदेची कचेरी मुंबईहून पुण्यास येईपर्यंत तीन वर्षे टिकून राहिले. श्री. फाटक ह्यांच्यांत अनेक गुण आहेत. ते मार्मिक तसेच मर्मभेदी लेखक आहेत. पटाईत लेखक विद्वान क्वचित् असतात; परंतु श्री. फाटक हे करडे लेखक असून शिवाय विद्वान (scholar) आहेत. कोणत्याहि विषयाचा त्यांचा अभ्यास गाढ व परिपूर्ण असतो. त्यांची स्मरणशक्ति अलौकिक असून संभाषणचातुर्य अप्रतिम आहे. ह्यांतच व्यवस्थितपणा व कर्तव्यनिष्ठा–निदान महत्त्वाकांक्षा अथवा ईर्षा–ह्यांची भर पडती तर त्यांच्या उपयुक्ततेंत न्यून पडलें नसतें. तथापि त्यांनी मिळविलेल्या नांवाचा फायदा परिषदेस झाल्यावांचून राहिला नाही.

कचेरी पुण्यास आल्यावर चिटणिशीचीं वर्षे श्री. कृ. पां. कुळकर्णी यांस देण्यांत

आली. आतापर्यंत ज्या गुणांची उणीव परिषदेस भासत होती ते सर्व गुण ह्या नवीन चिटणिसांत आढळले. कामाची कळकळ, मनमिळावू स्वभाव, तत्त्वनिष्ठा व विद्वत्ता ह्या चतुरस्त्रांनी परिषदेला नडत असलेली अपकारक प्रतिकूलता भग्न करतां आली.

श्री. कुळकर्णी ह्यांच्या बदलीमुळे चिटणिशीची माळ प्रो. वाडेकर ह्यांच्या गळयांत पडली. आजपर्यंत बाह्य विरोधाची आग निवविण्यांत खर्ची पडत असलेलें सामर्थ्य आता कचेरीचा जम बसविण्याच्या कामीं लावतां आलें. परिषदेचें दप्तर नमुनेदार ठेवणें, पत्रव्यवहार नियमितपणें व व्यवस्थित रीतीने करणें ह्या गोष्टींकडे आतापर्यंत दुर्लक्ष झालें होतें. प्रो. वाडेकरांच्या अंगच्या गुणांनी ही उणीव भरून आली. वाडेकरांचा उत्साह, टापटीप व कामाची हौस ह्यांमुळे परिषदेचा लौकिक चक्रवाढीने वाढला. वाडेकरांनंतर श्री. चिं. ग. कर्वे आले. श्री. कर्वे थंड, अबोले आणि सावध. त्यामुळे वाडेकरांच्या स्वभावजन्य दुर्दम्यतेने घणमणलेल्या परिषदेला हा फेरपालट थोडासा मानवलेला दिसल्यास आश्चर्य नाही. प्रो. वाडेकर ह्यांच्याबरोबर कांही काल काम करीत असलेले श्री. रा. दा. देसाई ह्यांची कामाची तळमळ प्रशंसनीय व एकांतिक तत्त्वनिष्ठा आदरणीय असे. परंतु कोणत्याहि गुणांची अतिरिक्तता प्रसंगीं अव्यवहार्य ठरते. परिषदेविषयी भलभलते ग्रह असतील ते दूर करून प्रचारकार्य करण्यास लायक गृहस्थ म्हणजे राव सा. र. लु. जोशी होत. असो. ह्या सर्व व्यक्तींच्या अनेकविध गुणांनी परिषदेचें बल वाढलें आहे बाहेरगांवीं राहणाऱ्या चिटणिसांकडून विशेष काम होत नाही. नाही तर प्रो. पटवर्धन किंवा प्रो. शंकरराव पेंडसे ह्यांनाहि मनांत भरण्यासारखी कामगिरी करून दाखवितां आली असती.

चिटणिसांशिवाय ज्या दुसऱ्या गृहस्थांचा उपयोग परिषदेस झाला त्यांत प्रो. दत्तोपंत पोतदार, प्रि. धनंजयराव गाडगीळ व रा. गणपतराव जांभेकर ह्यांचीं नांवें प्रामुख्याने सांगितलीं पाहिजेत. दत्तोपंत तर परिषदेचे प्राणच होत असें म्हणण्यांत यत्किंचितहि अतिशयोक्ति होणार नाही. परिषदेची प्रारंभापासून कुलकथा माहीत असलेले हे एकच गृहस्थ आहेत. त्यांना परिषदेचा जाज्वल्य अभिमान असून समयसूचकतेमुळे सभा जिंकण्यांत त्यांचा हातखंडा आहे. सांप्रत दुर्मिळ असलेला गुण म्हणजे निरहंकारिता. हा प्रो. धनंजयराव गाडगिळांत प्रामुख्याने वसत असल्याकारणाने त्यांची विचारशक्ति व ग्राहकबुद्धि निर्मळ राहिली आहे. वादविवादांत ते क्रोधवश न होतां केवळ मुद्देसूदपणाच्या एकाकी आधारावर प्रतिपक्षाला चीत करूं शकतात. परिषदेला त्यांनी ऐन प्रसंगीं सावरून घेतलें आहे. श्री. जांभेकरांचें नांव घेतलें म्हणजे योजना, संघटना आणि यशस्विता हीं मूर्तिमंत डोळयांपुढे उभीं राहतात.

सांगण्याचें तात्पर्य असें की, सर्वच गुण एकांत वसत नसल्यामुळे निरनिराळीं माणसें परिषदेंत येणें अवश्य आहे. मात्र ज्या वेळेला ज्या गुणांची आवश्यकता त्या वेळीं तो विशिष्ट गुण असलेला माणूस लाभला पाहिजे.

परिषदेचे अध्यक्ष रावब. माधवराव किबे ह्यांचें सौजन्य व द्रव्याची झीज सोसण्याची तयारी ह्यांना उपमाच नाही असें मला वाटतें. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणें परिषदेच्या पायीं त्यांना बराच चाट लागला आहे.

परिषदेंत माझा प्रवेश केवळ दैववशात् झाला. मुंबईच्या संमेलनांत कै. मोरमकरांच्या सांगण्यावरून मी स्वागतमंडळाचा सभासद झालों. त्या योगाने आपोआप परिषदेचा सभासद बनलों. कार्यकारी मंडळाची निवड चालली असतां प्रो. पोतदार यांनी माझें नांव सुचविलें. पुढे कित्येक महिन्यांनी कार्यकारी मंडळाच्या सभेचें मला निमंत्रण आलें. सहज मी गेलों. रावब. पाध्ये-कार्याध्यक्ष-हजर नसल्यामुळे माझ्यासारख्या पेन्शनराला त्या सभेचे अध्यक्ष निवडण्यांत

आलें. पुढे रावब. पाध्यांनी राजीनामा दिला आणि मी तत्स्थानापन्न झालों. ह्या सर्व गोष्टी सहजासहजीं झाल्या. प्रेम उत्पन्न होण्यापूर्वीच मुलांमुलींचें लग्न व्हावें त्यांतलाच हा प्रकार झाला. परंतु हिंदुविवाहसंस्थेंत प्रेमाच्या ऐवजी कर्तव्यालाच मुख्य स्थान दिलें जातें; त्याप्रमाणे गेल्या आठ वर्षांत अंगावर पडलेली जबाबदारी पार पाडणें हें आपलें कर्तव्य समजून मी परिषदेचें कार्य करीत गेलों व त्यांत उक्तानुक्त मित्रांच्या साहाय्यानें माझ्या समजुतीप्रमाणे पूर्ण नसलें तरी अंशतः समाधान मानण्याइतकें काम करतां आलें ह्यांतच आनंदाचें बीज आहे. आता कोठे कार्यास प्रारंभ झाला आहे. एकंदर कार्याचें क्षेत्र अफाट आहे; तथापि परिषदे-विषयी वाढता उत्साह लोकांमध्ये दिसत आहे. त्यामुळेच उत्कर्षाविषयी खात्री वाटते आणि आनंद होतो. मिळकतीचा धनी हा त्या मिळकतीचा संपादक असतोच असा नियम नाही. तद्वत् लौकिकदृष्ट्या यशाचा धनी कोणी का असेना त्याच्या संपादनाचें श्रेय अध्यक्ष रावब. किबे, कार्यकारी मंडळाचे सभासद व चिटणीस ह्यांच्याकडेच गेलें पाहिजे. ह्या सर्वांची कृतज्ञतापूर्वक मी रजा घेतों.

ना. गो. चापेकर

साभार स्वीकार

(१) खेळावें कसें ? (२) वागावें कसें ? (३) अभ्यास, (४) निश्चय, (५) मनाची मशागत, (६) भाग्यपुरुष, (७) पुढलें पाऊल, (८) गुरु व शिष्य— लेखक :—प्रो. द. वा. पोतदार; प्रकाशक :— महाराष्ट्र प्रकाशन संस्था, गिरगांव, मुंबई ४.

(९) बडोदें राज्यदप्तरांतील ऐतिहासिक वेचे (खंड ३ रा)— Published by Authority, State Records Department; किंमत १ रु. ३ आ.

(१०) क्षणचित्रें — लेखक :— श्री. भ. दि. गांगल, बी. ए.; प्रकाशक :— श्री. द. म. सुतार, अग्यारी रोड, ठाणें; किंमत १ रुपाया.

(११) मार्क्सवाद (नवयुगाचें तत्त्वज्ञान)— लेखक :— श्री. स. रं. सुंठणकर, एल्. एल्. बी., धारवाड; प्रकाशक :— श्री. र. वा. जठार, संपादक 'राजहंस', धारवाड; किंमत ८ आणे.

(१२) श्रीसर्वज्ञ चक्रधर निरुपित दृष्टान्तपाठ [यादवकालीन मराठींतील गद्य प्रबंध]—संपादक :— श्री. ह. ना. नेने व श्री. नी. व. मवाळकर, नागपूर; प्रकाशक :— श्री. ह. ना. नेने, एम्. ए., एल्. टी., शिक्षक, पटवर्धन हायस्कूल, नागपूर; किंमत १॥ रु.

(१३) सावरकरसाहित्य — लेखक :— बॅ. सावरकर; प्रकाशक :— किर्लोस्कर प्रेस, किर्लोस्करवाडी; किंमत १२ आणे.

(१४) आजकालच्या थोर विभूति — लेखक :— श्री. गो. ग. तळवलकर; प्रकाशक :— श्री. गो. ब. जोशी, आनंद मुद्रणालय, सदाशिव पेठ, पुणें; किंमत ८ आणे.

(१५) शेतकऱ्यांचा कैवारी — लेखक व प्रकाशक :— श्री. रामराव जोतीराव शिंदे, आनंदबाग, देवास राज्य २; किंमत १ रुपाया.

(१६) शाकुन्तलसौंदर्य — लेखक व प्रकाशक :— मुंजजी-मह-खास-बहादूर न. शं. रहाळकर, शंकरभुवन, शील मोहल्ला, इंदूर; किंमत १ रुपाया.

(१७) सुखाचा शोध — लेखक :— प्रो. वि. स. गोगटे, एम्. ए., बहाउदीन कॉलेज, जुनागड; प्रकाशक :— श्री. त्र्यं. श्री. फडके, बी. एस्सी., जमखंडी; किंमत १॥ रु.

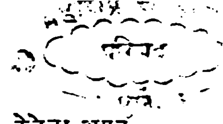
संपादकीय निवेदन

गेल्या वर्षी कार्यकारी मंडळाने 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिके'च्या संपादनाचा भार माझ्या अंगावर टाकला तेव्हा तो मीं मोठ्या कष्टानेच घेतला. हें काम करायला मला फारसा वेळ नव्हता; आणि पत्रिका हा एक टीकेचा मोठा विषय होऊन बसला होता. पत्रिकेंत विविध साहित्यिक प्रश्नांची सखोल चर्चाहि नाही आणि लालित्याच्या रंजकतेची छटाहि नाही अशी सुकर हाकाटी ठिकठिकाणांहून ऐकूं येत होती. समय असा विकट होता आणि काम किचकट होतें तरी भरप्रसंगीं माघार घेणें शक्य नव्हतें.

'पत्रिका' हें साहित्यिक तत्त्वचर्चेचें आणि संशोधनाचें क्षेत्र असावें असें मीं स्वतःशीं ठरविलें. केवळ लालित्याला इतरत्र भरपूर वाव आहे. लिखाण चर्चात्मक आणि संशोधनात्मक असून मनोरंजक झालें तर दुधांत साखर पडली. परंतु केवळ साखर पेरायची नाही. याप्रमाणे मीं धोरण ठरविलें तरी संपादकाने कांही स्वतःच्या लेखांनीच अंक भरून काढायचे नाहीत. पुन्हा माझ्यासारख्या प्रचारकलेखकाने पत्रिकेचा उपयोग स्वमतप्रचारार्थ करणें युक्त नाही. म्हणूनच इतरांच्या आग्रहाला न गाठतां, साहित्यसंमेलन हें परिषत्कार्य आहे तरीहि, माझें अध्यक्षीय भाषण मीं एकीकडे सारलें. विविध विषयांवर मनोरंजक लेख संपादकाकडे येऊन पडत असून तो हेकटपणाने एकमार्गी नीरस अंक काढता तर तो अवश्यमेव संपादकाचा दोष झाला असता. परंतु तशी स्थिति नाही. ठिकठिकाणच्या विद्वानांना त्याने विनंतिपत्रें लिहिलीं पाहिजेत याविषयी वाद नाही. पण अशीं पत्रें पाठवूनहि विद्वान लेखक आपआपल्या स्थानीं स्वस्थ राहतात तेव्हा संपादकाची स्थिति मोठी केविलवाणी होते. साहित्यपरिषदेच्या सदस्यांनी संपादकीय विनंतीची अपेक्षा कशाला करावी ? घरचेंच कार्य आहे तेव्हा स्वयंसेवकाची वृत्ति कां ठेवूं नये ? परंतु विशेष खेदाची गोष्ट अशी की, परिषदेवर आणि पत्रिकेवर तोंडसुख घेणाऱ्या एका विद्वानांना मीं विनंतिपत्रें पाठविलीं असतांना लेख पाठविणें त्यांना सोयीचें वाटलें नाही ! अशा स्थितींत संपादकाच्या हाकेसरशी धावून ज्यांनी लेखनसाह्य केलें त्यांनी व्यक्तिशः संपादकावरच उपकार केले असें त्याला वाटल्यास आश्चर्य नाही. संपादक यापुढे पालटला तरी या सहायकांनी पत्रिकेवर पूर्ववत् प्रेम करावें अशी माझी त्यांना कळकळीची विनंती आहे.

पत्रिकेकडे अभिप्रायपरीक्षणांसाठी अनेक पुस्तकें येतात. परंतु अधिकारी समीक्षकांकडून निर्भीड आणि समतोल परीक्षणें आणविणें हें कार्य लेखकांना वाटतें तितकें सोपें नाही. कोणाला खरोखरीच वेळ नसतो; कोणाला तो होत नाही. कोणाला भीड मोडवत नाही, तर कोणाला तोल सावरत नाही. एकूण काय तर अभिप्रायसमीक्षणाचें कार्य मुळीच मनासारखें होत नाही. याचा विषाद मला वाटतो; पण यावर उपाय करणें माझ्या हातीं नसून तें समीक्षक विद्वानांकडे आहे.

संपादकाचें कार्य माझ्या हातून एक वर्षभरच झालें आहे. परिषदेच्या घटनेंत फेरफार होऊन आता नव्या निवडणुकी होत आहेत. परिषदेच्या अधिकारी व्यक्तींवर 'मिरासदारी'चा आरोप करण्यांत येत असल्याने संपादकाच्याच नव्हे तर कोणत्याहि अधिकाराच्या स्थानासाठी उभें राहावयाचें नाही असें मीं ठरविलें असल्याने मी पत्रिकेच्या लेखकवाचकांचा हा निरोप घेत आहें. मी संपादकीय काम कोल्हापुरास राहून करूं शकलों त्याप्रमाणे नागपुराहूनहि करतां येईल; कोणीहि संपादक निवडून आला तरी परिषत्कार्य म्हणून माझें त्याच्याशीं सहकार्यच होईल; भाऊबंदकी होणार नाही. माझ्या संपादकीय कामांत कार्यकारी मंडळांतील माझ्या सहकाऱ्यांनी आपल्या नांवांप्रमाणे चांगलें सहकार्य जें केलें त्याचें फळ म्हणजे या वर्षी अंक वेळेवर निघूं शकले. त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहें.

बांधकामाचा अंदाज परिषदेचे स्थापत्यसल्लागार रा. रानडे बंधू यांनी केलेला असून, त्यांनी ठेकामागणीचे अर्ज मागवून, ज्या ठेकेदाराला काम देण्याविषयी सल्ला दिला त्या ठेकेदाराकडे काम देण्यांत आलें. हें बांधकाम आता पुरें झालें आहे. खर्च (इमारत, पाण्याची व दिव्यांची सोय, सांडपाण्याची व शौचकूपाची व्यवस्था, इमारतींत कपाटें, सीमेचें कुंपण इ०चा) जास्तीत जास्त एकंदर सहा हजारांवर येईल असा अजमास आहे.

या इमारतींत परिषदेचें सर्व दप्तर सुरक्षित राहून एक सुंदर ग्रंथसंग्रह नीट मांडला जाईल, वेळोवेळीं साहित्यचर्चेच्या बैठकी होतील व कांही साहित्यसंस्थांना त्यांच्या कार्यासाठी सवडीने जागा व परिषदेला शक्य असें इतर साहाय्य देतां येईल. परगांवच्या साहित्यिकांना उतरण्यासाठी या इमारतींत व्यवस्था केलेली आहे. तेव्हा अखिल महाराष्ट्रीय साहित्यचळवळींचें मुख्य स्थान म्हणून या मंदिराचा चांगला उपयोग होणार आहे. तेव्हा हें मंदिर पूर्ण बांधलें जाणें अत्यवश्य आहे.

वरील गोष्टी लक्ष्यांत घेऊन परिषदेच्या इमारतनिधींत भर पडेल असें त्वरित करावें.

होतां होईतो ऋण काढण्याची परिषदेला वेळ येऊं नये यासाठी कार्यकारी मंडळ झटत आहेच. तथापि परिषदेच्या सर्व सभासदांच्या व इतर धनिकांच्या सक्रिय साहाय्यावांचून त्याचे प्रयत्न सफल होणें अशक्यच आहे. तेव्हा एकट्या कार्यकारी मंडळावर ही जबाबदारी न टाकतां परिषदेच्या जिव्हाळ्याच्या सर्व सभासदांनी व मराठी भाषाभिमान्यांनी या प्रयत्नास हातभार लावण्याविषयी आमची आग्रहाची सविनय विनंती आहे.

परिषदेची ही इमारत झालेली पाहून मागे परिषदेच्या उत्कर्षाविषयी ज्यांनी जिवापाड मेहनत घेतली त्या न्यायमूर्ति रानडे, रा. ब. महाजनि, वा. गो. आपटे, रावसा. मेरमकर, हरिभाऊ आपटे प्रभृति महानुभावांच्या आत्म्यांना केवढा संतोष वाटेल ! आपण लावलेलें, व खतपाणी घालून वाढविलेलें हें रोपटें आता चांगली सावली करणारा वृक्ष बनला आहे व या वृक्षाच्या सावलींत किती तरी साहित्यकार्यांना आणि साहित्यसेवकांना आश्रय लाभणार आहे या विचाराने त्यांना केवढी शांति मिळेल ! त्यांचा मूक आशीर्वाद हाच आज आपणांला प्रेरणाशक्ति देणार आहे.

तेव्हा शेवटीं परिषदेच्या सर्व सभासदांना आणि हितचिंतकांना पुन्हा कळकळीची विनंती अशी की, त्यांनी या इमारत-उभारणीची काळजी वाहून, परिषदेची संकल्पित इमारत लवकर पुरी होईल या दृष्टीने प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष साहाय्य करावें व आजवरची आपली व अनेक विद्वान कार्यकर्त्यांच्या मनांतील इच्छा पुरी केल्याचें श्रेय घ्यावें.

म. सा. परिषद् कार्यालय,
सदाशिव पेठ, पुणें २.

मा. वि. किबे, अध्यक्ष.
ना. गो. चापेकर, कार्याध्यक्ष.

आर्यसंस्कृति मुद्रणालय, भिमगबाग, टिळकरस्ता, पुणें, येथे लक्ष्मण नारायण चापेकर यांनी छापिलें व पुणें येथे महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेच्या कार्यालयांत (१९६ [७९] सदाशिव पेठ, पुणें २ परिषदेकरिता ना. गो. चापेकर यांनी प्रसिद्ध केलें.

सभासदांस कळकळीची विनंती

परिषदेची इमारत उभी राहिली

परिषद् रीतसर स्थापन होण्यापूर्वीपासून परिषदेला स्वतःचें निवासस्थान असावें व त्यायोगें तिला चिरंजीविता लाभावी असे विचार वारंवार संमेलनांतून व नियतकालिकांतून व्यक्त होत होते. होळकर सरकारने दहा हजारांचा निधि दिल्यापासून तर सरकारी रोख्यांत व कंपन्यांच्या हिश्श्यांत हा निधि गुंतवून त्यापासून येणारें थोडें व्याज घेण्यापेक्षा परिषदेच्या मालकीची एक मोठी इमारत बांधून, पाहिजे तर ती एखाद्या संस्थाकचेरीस भाड्याने द्यावी किंवा परिषदेचाच मोठा व्याप वाढवून त्या व्यापाला पाहिजे असलेली जागा जबर भाडें देऊन घ्यावी न लागतां स्वतःचीच अशी इमारत तिने वापरावी, अशा प्रकारचे उद्गार परिषदेच्या हितचिंतकांकडून ऐकूं येऊं लागले. पुण्यास कचेरी आल्यापासून तिला भाड्याची लहानशी जागा अपुरी वाटूं लागली व या संकोचामुळे कामाचा पसारा वाढविण्यास कार्यकारी मंडळाचें मन घेईना. नागपूर संमेलनांत, परिषदेचा इमारतनिधि जमवावा या हेतूने भर संमेलनांत ठरावें मांडला जाऊन संमेलनाध्यक्ष व इतर वजनदार साहित्यिक यांनी त्यावर प्रोत्साहनपर भाषण केलीं. बरेच हितचिंतक व तहहयात सभासद होण्यास याचा चांगला परिणाम झाला. बडोदें येथे साधारण सभेनेहि परिषदेच्या इमारतीबद्दल ठराव केला व त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी कार्यकारी मंडळाने जागा पाहण्यास व निधि जमविण्यास प्रारंभ केला.

तिगस्ता श्रीमंत औंधकर यांजकडे परिषदेचें वजनदार शिष्टमंडळ, पुण्यांतील भर रस्त्यावरील श्रीमंतांच्या मालकीजागांपैकी एखादी जागा सवलतीने देण्याविषयी विनंती करण्यासाठी गेलें होतें. त्याच्या मागणीस यश येऊन, श्रीमंतांनी परिषदेच्या मराठी भाषासंवर्धनाच्या सार्वत्रिक व व्यापक कार्याचें महत्त्व ओळखून दोन्ही बाजूंस रस्ता असणारा सुमारें ६००० चौ. फूट जमिनीचा तुकडा, ९९९ वर्षांच्या मुदतीने व अवघें सालिना १५ रु. भाडें घेण्याच्या कराराने देऊं केला. परिषदेने नियामक व साधारण सभेच्या अनुमतीने त्याचा साभार स्वीकार करून या जागेवर एक साहित्यमंदिर उभारण्याची योजना आंखली व तिला वरील सभांची मंजुरी मिळविली. यासंबंधींची हकिकत वेळोवेळीं परिषदेच्या त्रैमासिक पत्रिकेंतून आलेलीच आहे.

या योजनेप्रमाणे व्हावयाच्या परिषदेच्या द्विभागात्मक इमारतीला सुमारें रु. २५००० पर्यंत खर्च येणार आहे. तेवढा पैसा आज परिषदेजवळ तर नाही. विश्वस्तांकडील कायम निधीला तर कधी हात लावावयाचा नाही. तेव्हा अशा परिस्थितींत, मिळालेली जागा रिकामी टाकून, दरमहा दहा वीस रुपये कचेरीभाडें परिषदेने भरावयाचें, याऐवजी जवळ असणारा इमारतनिधीसाठी मिळविलेला पैसा व लवकरच हातीं येईल असा नवीन देणगीचा पैसा एकत्र्यांत होईल तितकीच कचेरीच्या उपयोगासाठी छोटी इमारत (मोठ्या संकल्पित इमारतीचा एक भाग म्हणून) बांधावी हें अधिक श्रेयस्कर; पुढे जसजसा पैसा मिळेल तसतसा हा भाग वाढवून कालांतराने पूर्वयोजनेप्रमाणे इमारत सबंध पुरी करावी; असा विचार करून कचेरीविभागाच्या बांधकामाला सुरुवात केला.

[मागे पाहा

अनुक्रमणिका